

तंत्री  
 श्रीमनलाल गोकुणदास शाह

ता. १५-१-५२ अमहावाह

वर्ष १७: अंक ४ ]

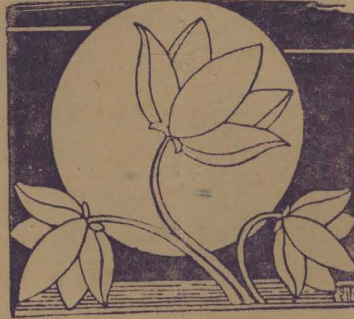
[ क्रमांक : १८६

ACHARYA SRI KAILASSAGARSURI GYANMANDIR  
 SHREE MAHAVIR JAIN ARADHANA KENDRA  
 Koba, Gandhinagar - 382 007.  
 Ph : (879) 23276252; 23276204-05  
 Fax : (079) 23276249

4666

## विषय-दर्शन

विषयः	लेखकः	पृष्ठः
१. जैन संतोना प्रभावः	प्रे. पुरुषोत्तमचंद्र शास्त्रीः	७३
२. श्रीदशवैकालिकसूत्रवृत्ति अने द्विकनागः	पू. मु. श्रीजगन्मूर्तिविरचयः	७४
३. "गुजरातना औत्तिसिक लेखोः पुस्तकमां गंभीर रूपलनाओः	पं. श्री. दालचंद्र ल. गांधीः	८०
४. विशेषावश्यक भाष्यकार श्री. जिनभद्र गण्डि क्षमाक्षमणुना स्वहस्ते प्रतिष्ठित प्राचीन जैन मूर्तयोः (सयित्र) श्री उमाकांत प्रे शाहः		८६
५. शक अने शकसंवत् विशेष केटकीक समणुतीः	डॉ. त्रिलुवनदास ल. शाहः	८२
६. पतंग विशेष जैन उद्वेखोः	प्रे. डीरालाल र. डापडियाः	८६



## साभार-स्वीकार

- ५०) पू. आ. म. श्रीविजयजगन्मूर्तिविरचय म. ना उपदेशथी शाहपुर जैनसंघ-अभद्रावाट.  
१०) शेड दौलतरामल जैनी, नौहुर (पिकानेर)



अमण-संस्कृतिकी रूपरेखाः लेखकः प्रे. पुरुषोत्तमचंद्र शास्त्री, अम. अ. अम. आ. अेल.;  
प्रकाशकः प्रेडिसर पी. सी. जैन. पटियावा; मूद्रयः पांय इपिया.

भा. श्री. केलामनागर मुनि ज्ञान मंदिर  
श्री महाचार जैन आराधना कन्द्र, कोबा  
भा. क.



॥ ॐ અર્હમ્ ॥

અખિલ ભારતવર્ષીય જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક  
મુનિસમ્મેલન સંસ્થાપિત

શ્રી જૈનવર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિનું માસિક મુખપત્ર  
જેશિગમ્હાઈનો વાડી : ઘીકાંટા રોડ : અમદાવાદ (ગુજરાત)

વર્ષ : ૧૭

વિક્રમ સં. ૨૦૦૮ : વીરનિ. સં. ૨૪૭૮ : ઈ. સ. ૧૯૫૨

ક્રમાંક

અંક : ૪

ચોથ વદ ૩ : મંગળવાર : ૧૫ જાન્યુઆરી

૧૯૬૫

## જૈન સંતોનો પ્રભાવ

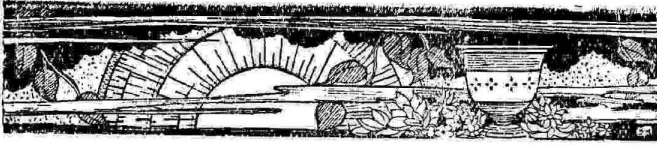
લેખક:—પ્રો. પુરુષોત્તમચંદ્ર જૈન શાસ્ત્રી. એમ. એ. એમ. એ. એલ.

**ભારતીય ઇતિહાસમાં જૈનધર્મ, જૈનસંસ્કૃતિ અને જૈન દર્શનનું કેટલું**  
ઊંચું સ્થાન છે એ કોઈનાથી છૂપું નથી. જે ભૌતકવાદની ભયાનકતાથી તંગ બનીને  
આજે વિશ્વનાં બધાં રાષ્ટ્રો આધ્યાત્મિકવાદના સર્વોત્તમ સંદેશ 'વિશ્વશાંતિની  
સ્થાપના'ના મહત્વને સમજવા લાગ્યા છે તે વિશ્વશાંતિનો સંદેશ જૈનધર્મ અનાદિકાળથી  
આપતો આવ્યો છે. જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોની ઉત્કૃષ્ટતા નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે. આ મહાન  
ધર્મના અહિંસાવાદ, કર્મવાદ અને અનેકાંતવાદના સિદ્ધાંતો હંમેશાં વિશ્વમાં તેની  
કીર્તિને પ્રસારિત કરતા રહેશે; પરંતુ સમયનું ચક્ર પૂર્ણ વિચિત્ર છે. જે જૈનધર્મ  
કોઈ સમયે વિશ્વધર્મ બનવાનો દાવો કરતો હતો, તે કેટલીક સદીઓથી અવનતિ  
તરફ જઈ રહ્યો છે અને તેનો પ્રચાર ઓછો થતો જાય છે. × × ×

જૈન સાહિત્યને જોતાં એ સ્પષ્ટ પત્તો લાગે છે કે, જૈનધર્મ કોઈ સમયે  
વિદ્વાનોનો ધર્મ હતો પરંતુ અહિંસાપ્રધાન ધર્મ હોવાના કારણે એના અનુયાયીએ  
ન્યૂનતમ હિંસાવાળા વ્યાપાર-વ્યવસાયને અપનાવ્યો. વ્યાપારથી લક્ષ્મીનું આગમન  
સ્વાભાવિક છે અને લક્ષ્મીના ચક્રરમાં પડેલો માનવી પોતાના ધર્મ અને સંસ્કૃતિને  
ભૂલી જાય અથવા તેની ઉપેક્ષા કરી દે એ આશ્ચર્યજનક વાત નથી. અસ્તુ.

વર્તમાન સમયમાં જૈનધર્મ વ્યાપકરૂપે વેપારીઓનો ધર્મ બની રહ્યો છે.  
જે કંઈ પણ જૈનધર્મનો પ્રચાર જ્યાં જ્યાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેનું શ્રેય: જૈન  
મુનિરાજોના કાળે જાય છે. લોકો જૈન સંતો તરફ ટીકા અવશ્ય કરે છે; પરંતુ  
હું દાવાની સાથે કહી શકું કે જો જૈન મુનિરત્નોએ જૈનધર્મના પ્રચારનો ભાર  
પોતાના માથે ઉપાડી લીધો ન હોત તો જે કંઈ જૈનધર્મનો પ્રચાર અને જૈનાગમોનું  
પઠન-પાઠન આજે દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેનો પણ અભાવ બની જાત. વેપારી લોકો  
જૈનધર્મના વર્તમાન પ્રચારને કાયમ રાખવામાં સમર્થ ન બની શકત.

(‘લેખકનો’ શ્રવણ-સંસ્કૃતિકી સ્પરેશ્વા”નામક પુસ્તકના ‘તત્રનિવેદન’માંથી)



## શ્રીદશવૈકલિકસૂત્રવૃત્તિ અને દિહ્નાગ

લેખક—પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રીજીપૂવિજયજી

આચાર્ય ભગવાન શ્રીમાન સિદ્ધસેન દિવાકર જેમ જૈનદર્શનમાં અત્યારે પ્રસિદ્ધ જૈન ન્યાયના પિતા અને આદ્યપુરુષ તરીકે ગણાય છે, તે જ પ્રમાણે બૌદ્ધન્યાયના પિતા (Father of the Buddhist logic) તરીકે બૌદ્ધદર્શનમાં બૌદ્ધાચાર્ય દિહ્નાગને ગણવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે ઐતિહાસિકોની સંભાવના પ્રમાણે, દિહ્નાગનો સમય વિક્રમની ચોથી શતાબ્દીમાં માનવામાં આવે છે. દિહ્નાગનું બૌદ્ધદર્શનમાં ઐટલું બધું મહત્ત્વનું સ્થાન છે કે દિહ્નાગ પછી થયેલા તમામ બૌદ્ધદર્શનિકો સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાએ દિહ્નાગને જ અનુસર્યા છે. આખી બૌદ્ધન્યાયની ઉભારણી દિહ્નાગે નિરૂપેલા અને નક્કી કરેલા સિદ્ધાંતોના પાયા ઉપર જ કરવામાં આવેલી છે. આથી જ દિહ્નાગ પછી થયેલા લગભગ તમામ બૌદ્ધેતર દર્શનિકોએ પોત-પોતાના ગ્રંથોમાં દિહ્નાગની જોરદાર સમાલોચના કરી છે, અને પોતાના મંતવ્યનું સમર્થન કરવા માટે અથવા તેો દિહ્નાગનાં મંતવ્યોનું ખંડન કરવા માટે તેમણે અનેક સ્થળોએ દિહ્નાગના ગ્રંથોમાંથી વાક્યો અથવા શ્લોકો લઈને પોત-પોતાના ગ્રંથોમાં ઉદ્ધૃત કર્યાં છે. આ ક્રમ લગભગ ત્રણસો વર્ષ સુધી તેો જોરદાર ચાલ્યો. ત્યાર પછી બૌદ્ધ પરંપરામાં ધર્મકીર્તિ નામે મહાન વાદી ઉત્પન્ન થયો. તેણે દિહ્નાગના ગ્રંથ પ્રમાણસમુચ્ચય ઉપર પ્રમાણવાર્તિક નામની મોટી ટીકા રચીને દિહ્નાગના સિદ્ધાંતોને ઘણો વેગ આપ્યો. ત્યાર પછીથી બૌદ્ધેતર દર્શનિકો પણ ધર્મકીર્તિનું ખંડન કરવા પાછળ પ્રવૃત્ત થયા લાગ્યા. તે પહેલાં બૌદ્ધન્યાય સંબંધી લગભગ બધું ખંડન-મંડન દિહ્નાગના વાક્યોને લઈને જ કરવામાં આવતું હતું. એક સમય તેો એવો હતો કે દર્શનિક ક્ષેત્રમાં દિહ્નાગ એક બલવત્તર પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે ગણાતો હતો. આથી જ ન્યાયદર્શનના વાત્સ્યાયનપ્રણીત ન્યાયભાષ્ય ઉપરની ન્યાયવાર્તિક નામની પ્રસિદ્ધ ટીકાના રચયિતા ઉદ્ધોનકરે લગભગ તમામ શક્તિ દિહ્નાગના ખંડન પાછળ લગાવી છે. એમ કહેવાય છે કે, તેણે ન્યાયવાર્તિકની રચના દિહ્નાગનું ખંડન કરવા માટે જ મુખ્યત્વે કરી હતી. આ ન્યાયવાર્તિકનું ધર્મકીર્તિએ જોરદાર ખંડન કર્યું હતું તેથી ધર્મકીર્તિએ ઉદ્ભાવેલા દોષોનો નિરાસ કરીને ન્યાયવાર્તિકનો ઉદ્ધાર કરવા માટે સર્વતન્ત્ર-સ્વતંત્ર વાચસ્પતિમિત્રે તેના ઉપર ન્યાયવાર્તિકતાપર્યટીકા નામની ઘનિ રચી હતી જે સુપ્રસિદ્ધ છે. જિન-શાસનપ્રભાવક આચાર્ય ભગવાન શ્રીમદ્ધેવાદી ક્ષમાબ્રમણે રચેલા નયયકના (એક ષષ્ઠાંશ) કૃત્તિ ભાગમાં પણ દિહ્નાગનું જ ખંડન ભરેલું છે. આથી દિહ્નાગનું અને તેના ગ્રંથોનું બૌદ્ધદર્શન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ઘણું મહત્ત્વનું સ્થાન છે.

દિહ્નાગ પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધાચાર્ય વસુબંધુનો શિષ્ય હતો. ખરી રીતે ‘દિહ્નાગ’ તેનું નામ નથી પણ વિશેષણ છે. પરવાદીઓનો પરાબંધ કરવામાં દિગ્ગજ જેવો સમર્થ હોવાથી તેને ‘દિહ્નાગ’ એવું વિશેષણ આપવામાં આવ્યું હતું અને પાછળથી તે નામથી

અંક : ૪ ]

શ્રીદશવૈકલિક.....દિહ્નાગ

[ ૭૫

જ મુખ્યત્વે તેની પ્રસિદ્ધિ થઈ છે. બાકી વસ્તુતઃ તે તેનું નામ દિજ્ઞ અથવા દક્ષ હતું. ભૂતકાળમાં જ્ઞાનદિજ્ઞ (યજ્ઞદક્ષ), મૂઝદિજ્ઞ (મૂતદક્ષ) વગેરે ધણાં નામે પ્રચારમાં હતાં. તેવા પ્રકારનું આ તેનું દિજ્ઞ નામ હતું. સંસ્કૃતમાં દક્ષ નામ હતું અને પ્રાકૃત ભાષામાં તેનું દિજ્ઞ રૂપાંતર હતું. આ હકીકત અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે. નયયકવૃત્તિ, અનેકાન્ત-જયપતાકા વગેરે અનેક જૈન ગ્રંથોમાં તેનો દિજ્ઞ નામથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ દિજ્ઞ શબ્દનું સંસ્કૃતભાષામાં દક્ષ એવું રૂપાંતર કરીને તત્સર્વાર્થસૂત્રની વૃત્તિમાં આચાર્ય-પ્રવર ગાંધર્વસ્તી શ્રીસિદ્ધસેનગણીએ તથા ચાહ દક્ષકમિશ્વરે એ પ્રમાણે તેનો દક્ષક એવા નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ જ હકીકત, એક ખીજ પ્રમાણથી પણ સિદ્ધ થાય છે. સાતમી શતાબ્દીમાં ભારતવર્ષનું પર્યટન કરનારા ચીની પ્રવાસી હ્યૂનત્સાંગ તથા ઈત્સિંગે પોતાના પ્રવાસ વૃત્તાંતોમાં દિહ્નાગનો જે નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમજ ખીજ પણ અનેક ચીની ભાષાના ગ્રંથોમાં દિહ્નાગનો જે નામથી ઉલ્લેખ છે. શરૂઆતમાં ધણુ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આ જે શબ્દ મૂળ સંસ્કૃત જિન શબ્દનો ચીની ભાષામાં અરુપર ઉચ્ચાર કરતાં ન આવડવાથી થયેલો અપભ્રંશ છે, એમ માનવા હતા પરંતુ હ્યૂનત્સાંગના ચીની વૃત્તાંતના ઇંગ્લીશ ભાષાંતરમાં વોટર્સે (Watters) મિલકુલ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે જિન શબ્દનો અપભ્રંશ જે નથી જ. કારણ કે ચીની ગ્રંથોની અંદર જ જે શબ્દ ઉપર ટિપ્પણ કરતાં જણાવ્યું છે કે જે શબ્દનો અર્થ 'આપેલો' (given=દક્ષ) એવો થાય છે. આ અરુપર આપણા દિજ્ઞ અને દક્ષનો અર્થ પણ 'આપેલો' એવો જ થાય છે. એટલે ચીની ગ્રંથોમાં આવેલો જે શબ્દ જૈન ગ્રંથોમાં આવતા દિજ્ઞ અને દક્ષ શબ્દો એ બધા જ દિહ્નાગનાં મૂળ નામો છે અને 'દિહ્નાગ' એ તેનું વિશેષણ છે. ઐતિહાસિક સંશોધનની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો મારે એમ કહેવું જોઈએ કે દિહ્નાગનું મૂળ દિજ્ઞ નામ સાચવી રાખવાનો યશ જૈનગ્રંથોને જ ફાળે જાય છે. કારણ કે જૈનેતર ગ્રંથોમાં કોઈ પણ સ્થળે દિજ્ઞ નામ જોવામાં આવતું નથી. એટલું જ નહિ, પણ ખુદ બૌદ્ધદર્શનના ગ્રંથોમાં પણ દિજ્ઞ નામ જાળવી રાખવામાં આવ્યું દેખાતું નથી. એ બધા ગ્રંથોમાં દિહ્નાગ નામ જ જોવામાં આવે છે.

દિહ્નાગે પ્રમાણસમુચ્ચય (સ્વૈપર વૃત્તિ સહિત), ન્યાયમુખ, ન્યાયપ્રવેશ, ચાલમ્બનપરીક્ષા (સ્વૈપર વૃત્તિ સહિત), ત્રિકાલપરીક્ષા તથા હેતુચક્રકર્મ વગેરે ન્યાયગ્રંથોની રચના કરી છે. તેમાં પ્રમાણસમુચ્ચય સૌથી મોટો અને તેનો સૌથી વધારે મહત્વનો (Masterpiece) ગ્રંથ

૧. જુઓ: On Yuan-Chawang's Travels in India (By WATTERS) Vol. II, p. 210

૨. આ ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં નષ્ટ થઈ ગયો છે. તેનો ટિપ્પેટન ભાષામાં અનુવાદ મળતો નથી. પરંતુ તેનો ચીની ભાષામાં અનુવાદ મળે છે. તેના ઉપરથી રોમ(ઇટાલી)ના પ્રોફેસર Giuseppe tucci એ ઇંગ્લીશ ભાષામાં અનુવાદ કરીને જર્મનીની HEIDELBERGની યુનિવર્સિટીના JARBUCH des Instituts für Buddhismus-Runde Vol. I. માં પ્રકાશિત કર્યો છે.

૩. સંસ્કૃતમાં નષ્ટ થઈ ગયેલા આ ગ્રંથને ટિપ્પેટન તથા ચીની ભાષાંતર ઉપરથી સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરીને અચાર્યશ્રી શાસ્ત્રીએ મદ્રાસની આડચર લાયબ્રેરી તરફથી પ્રગટ કર્યો છે.

૪. સંસ્કૃતમાં નષ્ટ થઈ ગયેલા એ ગ્રંથના ટિપ્પેટન અનુવાદ ઉપરથી દુર્ગાયરણ ચટ્ટોપાધ્યાયે સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કર્યો છે, અને તે કલકત્તાના Indian Historical Quarterly નામના ત્રૈમાસિકમાં Vol. IX. pp. 262-272 તથા 511-514માં છપાયા છે. તેનું નામ 'હેતુચક્રનિર્ણય' રાખવામાં આવ્યું છે.

૭૬ ]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[ વર્ષ : ૧૭

ગણાય છે. પરંતુ એ ગ્રાહી લેવું જરૂરી છે કે ન્યાયપ્રવેશ સિવાયના ઉપર જણાવેલા તમામ દિહનાગના ગ્રંથો તેના મૂલ્ય સંસ્કૃત સ્વરૂપમાં નષ્ટ થઈ ગયા છે. <sup>૧</sup>ન્યાયપ્રવેશની રક્ષા કરવાનો યશ પણ પાટણ અને જોસલમેરના જૈન ગ્રંથભંડારોને તથા અન્યદર્શનના ગ્રંથોની પણ રક્ષા કરવાની જૈનાચાર્યોની ઉદાર અને ઉદાત્ત મનોવૃત્તિને જ ફળે જાય છે. દિહનાગના આફીના ગ્રંથો તેના મૂલ્ય સંસ્કૃત સ્વરૂપમાં નષ્ટ થઈ ગયા મનાય છે. અને મારા વિદ્વાન મિત્ર રંગાસ્વામી રામાનુજ આયંગરના જણાવવા પ્રમાણે The original itself which was in Sanskrit wholly disappeared and does not seem to have been heard of in India after the advent of Moslem rule. હિંદુસ્થાનમાં મુસ્લિમ રાજ્ય સ્થપાયા પછી એ સંસ્કૃત ગ્રંથો નામ પણ કોઈના સાંભળવામાં આવ્યું હોય એમ લાગતું નથી. છતાં એ જાણવું રસપ્રદ થઈ થઈ પડશે કે દિહનાગના ઉપર જણાવેલા સંસ્કૃતગ્રંથો નષ્ટ થઈ ગયા હોવા છતાં પણ આજથી હજારવર્ષ પૂર્વે ચીન તથા ટિબેટના લોકોએ તેના ચીની તથા ટિબેટ ભાષામાં કરેલા અનુવાદો (ભાષાંતરો) મળી આવે છે. તેમાં પણ ટિબેટ ભાષામાં જે અનુવાદો છે તે અક્ષરશઃ છે અને ઘણા સારા છે. જે આ ભાષાનો અભ્યાસ કરીને આ અનુવાદોને વાંચવામાં આવે તો લગભગ મૂલ્યગ્રંથની ગરજ સારે, એમ કહી શકાય. પરંતુ અથા આ ભાષા શીખી ન શકે. આથી મહેસુરની યુનિવર્સિટી રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ અને ઓરિએન્ટલ લાયબ્રેરીના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ શ્રીરંગાસ્વામી રામાનુજ આયંગર શાંતિનિકેતનમાં રોમના પ્રોફેસર ટુચી પાસે ટિબેટ ભાષાનો અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે આ ટિબેટગ્રંથો જોવામાં આવતાં તેનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ધ્યાનમાં રાખીને આ ટિબેટ અનુવાદ ઉપરથી ફરીથી સંસ્કૃતમાં અનુવાદ (Retranslation) કરીને તેને સર્વજનસુલભ બનાવવા માટે તેમણે કઠિનતર પરિશ્રમ શરૂ કર્યો. એક તો ટિબેટ ભાષા જ કઠિણ અને વિચિત્ર છે. ઉપરાંત તેનો અભ્યાસ ભારતમાં અંગણની અંદર શાંતિનિકેતન, કલકત્તા યુનિવર્સિટી વગેરે એ-પાંચ સ્થળોએ જ કરાવવામાં આવે છે. ટિબેટ અનુવાદો લગભગ હજાર વર્ષ પૂર્વે થયા હોવાથી હજાર વર્ષ પૂર્વેની ટિબેટ ભાષામાં અને આજે ટિબેટમાં બોલાતી ભાષામાં ઘણું જ મોટું અંતર પડી ગયું છે એટલે પ્રાચીન ટિબેટ ભાષાના સંસ્કૃતાનુસારી અનુવાદો માટે પ્રાચીન ટિબેટ ભાષા શીખવી પડે છે. ભારતમાં કાશી, કલકત્તા, શાંતિનિકેતન, દાહલીંગ, નાલંદા, આડ્યર (મદ્રાસ) વગેરે જ-સાત સ્થળોએ જ ટિબેટ ભાષાના ગ્રંથો છે. આમાંની ઘણીખરી સંસ્થાઓ બહાર ગ્રંથ વાંચવા માટે અપાતી નથી. એટલે ભાષા શીખ્યા પછી આ ગ્રંથો મેળવતાં ય તાકે દમ આવી જાય છે. છતાં આ અધી મુશ્કેલીઓને પાર કરીને મારા વિદ્વાન મિત્ર રંગાસ્વામી આયંગરે પ્રમાણુ-સમુચ્ચયના ટિબેટ અનુવાદ ઉપરથી સંસ્કૃતમાં ફરી અનુવાદ કરીને તેનો પ્રથમ પરિચ્છેદ આજથી વીશ વર્ષ પૂર્વે પ્રકાશિત કર્યો છે અને તે આ વિષયમાં રસ ધરાવતા અને સંશોધન કરતા વિદ્વાનોને અત્યંત ઉપયોગી નિવડ્યો છે. પ્રમાણુસમુચ્ચયના ૧ પ્રત્યક્ષ, ૨ સ્વાર્થાનુમાન, ૩ પરાર્થાનુમાન, ૪ દષ્ટાન્ત (ઉદાહરણ), ૫ અપોહ, ૬ જ્ઞાતિ-એમ કુલે ૭ પરિચ્છેદ છે. અધો ગ્રંથ પદ્યમાં અનુબદ્ધ જ હંમાં રચાયેલો છે. આના ઉપર દિહનાગની

૧. ન્યાયપ્રવેશ ગ્રંથ વડોદરાની ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ તરફથી ઘણા વખત પૂર્વે પ્રકાશિત થઈ ગયો છે.

અંક : ૪ ]

શ્રીદશવૈકલિક.....દિહ્નગ

[ ૭૭

સ્વોપનગુત્તિ ગઘબદ્ધ છે. ૧લો પ્રત્યક્ષ પરિચ્છેદ તો પ્રગટ થઈ ચૂકેલો છે. હવે બીજો, ત્રીજો તથા ચોથો પરિચ્છેદ પણ ઘણા અંશે તૈયાર થઈ ગયા છે, અને થોડા સમય પછી પ્રકાશિત થવાના છે. આ તૈયાર કરવામાં જૈનદર્શનના નવચક્ર વગેરે ગ્રંથોમાંથી ઘણી જ મોટી સહાય મળેલી છે.

ટિપ્પેટન ગ્રંથો ઉપરથી સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરવામાં મોટી મુશ્કેલી એ છે કે સંસ્કૃતમાં કરેલો અનુવાદ મૂળ સંસ્કૃતને શબ્દશઃ ખરાબર મળતો છે, એમ ખાત્રીથી કહી શકાય નહિ. મૂળ સંસ્કૃતનો અર્થ અને અર્થ નવા સંસ્કૃત અનુવાદમાં આવી જાય ખરા, પણ શબ્દોમાં અને તેના ક્રમમાં ઘણી જ વાર ફરક પડી જાય છે. આથી એક માર્ગ એ છે કે મૂળ સંસ્કૃતગ્રંથોમાંથી બીજા ગ્રંથકોશોએ જે જે વાક્યો જે જે ગ્રંથોમાં ઉદ્ધૃત કર્યા હોય તે તે ગ્રંથોમાંથી તે તે વાક્યોનો વીણી વીણીને સંગ્રહ કરવામાં આવે છે. આમ કરવાથી તેટલાં વાક્યો મૂળ સંસ્કૃત સ્વરૂપમાં ખરાબર યથાવસ્થિત મળી જાય છે, અને તેટલા ભાગનો ટિપ્પેટન અનુવાદ ઉપરથી સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરવાનું કષ્ટ આપોઆપ મટી જાય છે.

આવાં અનેકાનેક વાક્યો જૈનદર્શનના ગ્રંથોમાં ભરેલાં છે. જૈનદર્શનના ગ્રંથોનું પરિશીલન કરવામાં આવે તો તેમાંથી આવાં સેંકડો વાક્યો મળી શકે તેમ છે કે જે ટિપ્પેટન અનુવાદો ઉપરથી સંસ્કૃતમાં ફરી અનુવાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહેલા દેશ-પરદેશના વિદ્વાનોને અત્યંત લાભદાયક થાય તેવાં છે. જે જૈન ગ્રંથોનું પરિશીલન કરવામાં નહિ આવે તો એ પ્રયત્નોમાં જરૂર ખામી રહી જવાનો સંભવ છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષનું ઐતિહાસિક અને સંશોધનાત્મક અધ્યયન કરવા માટે જૈનદર્શનના ગ્રંથો એ મોટો મૂલ્યવાન ખજાનો છે. જ્યાં સુધી જૈનસાહિત્યનો ઉપયોગ નહિ કરવામાં આવે ત્યાં સુધી એ સંશોધન અને અધ્યયન અધૂરાં જ રહેવાનાં છે, એ નિશ્ચિત છે.

હેતુભિન્દુટીકા ( અર્થટકૃત ) જે સંસ્કૃતમાં નષ્ટ થઈ ગયેલી જ માનવામાં આવી હતી તે પાટણના જૈન ગ્રંથબંડારમાંથી મળી આવે છે. આ હેતુભિન્દુટીકા બૌદ્ધાચાર્ય ધર્મકીર્તિએ રચેલા હેતુભિન્દુ ઉપરનું વિવરણ છે. પાટણના જૈન બંડારમાંથી મળી આવેલી પ્રતિમાં માત્ર ટીકા જ છે, પણ હેતુભિન્દુ મૂળ નથી. હેતુભિન્દુ મૂળ નષ્ટ થઈ ગયું માનવામાં આવે છે, તેનો ટિપ્પેટન અનુવાદ માત્ર મળે છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ આ. ભ. શ્રીહૃમયંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના ગુરુમંથુ શ્રીપ્રદ્યુમ્નસૂરિના શિષ્ય શ્રીચંદ્રસેનાચાર્યે રચેલા 'ઉત્પાદાદિસિદ્ધિ' નામના ગ્રંથમાં હેતુભિન્દુ મૂળમાંથી થોકડાખંધ લાંબા લાંબા પાઠોના પાઠો ઉદ્ધૃત કરેલા છે. નાશ પામી ગયેલા હેતુભિન્દુ મૂળનો ઘણો મોટો ભાગ આ અવતરણોને આધારે તૈયાર કરી શકાય તેમ છે. ધં. શ્રોમુખનાસજીએ હેતુભિન્દુટીકા છપાવતી વખતે સાથે સાથે હેતુભિન્દુમૂળ પણ છાપવા માટે તેમણે ટિપ્પેટન અનુવાદ ઉપરથી રાહુલ સાંકૃત્યાયન તથા પુરુષોત્તમદાસ તારકસ (આકોડાવાળા) પાસે સંસ્કૃતમાં હેતુભિન્દુમૂળ તૈયાર કરાવ્યું હતું. પણ ત્યાર પછી તેમણે ઉત્પાદાદિસિદ્ધિને આધારે તેમાં ઘણો મોટો ફેરફાર કરીને પછી જ છપાવ્યું હતું અને તેથી સુંદર બન્યું છે. સામાન્ય રીતે અપ્રસિદ્ધ ઉત્પાદાદિસિદ્ધિ નામના જૈન ગ્રંથમાં આવેા મોટો અમૂલ્ય ખજાનો ભર્યો હશે,

૧. આ ગ્રંથ વડોદરાની ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ તરફથી છપાયો છે.

૨

૫૯ ]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[ વર્ષ : ૧૭

એવી ભાગ્યે જ કોઈ જૈનેતર પંડિતને કલ્પના પણ આવે. જો આ જૈનગ્રંથનો ઉપયોગ કરવામાં ન આવે છે તો હેતુબિંદુમૂળમાં ઘણી જ ખામી રહી ગઈ હોત, માટે જ કહું છું કે જૈન સાહિત્યનો સર્વોચ્ચ અભ્યાસ જૈન તેમજ જૈનેતરોને માટે અનેક દષ્ટિએ અત્યંત લાભદાયક છે.

શ્રીરંગાસ્વામી આયંગરે ટિપ્પેટન અનુવાદ ઉપરથી સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરીને પ્રમાણસમુચ્ચયનો જે પ્રથમ પરિચ્છેદ પ્રકાશિત કર્યો છે, તેમાં પણ નયચક્રવૃત્તિ, સન્મતિ-વૃત્તિ વગેરે ગ્રંથોની સહાય ન લેવામાં આવી હોવાથી કૃટલીક ખામીઓ રહી ગઈ છે. હવે તેઓ 'નયચક્રવૃત્તિ' વગેરેની સહાય લઈને પ્રત્યક્ષ પરિચ્છેદ ફરી છપાવવા ઈચ્છે છે, અને ત્યારપછીના પરિચ્છેદોમાં જૈનગ્રંથોનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરીને વ્યવસ્થિત કર્યા પછી જ તે પરિચ્છેદોને છપાવવા ઈચ્છે છે. એવા એવા સ્થાને જૈનગ્રંથોમાં અમૂલ્ય સામગ્રી પડેલી છે કે સ્વાભાવિક રીતે કોઈને કલ્પના પણ ન આવે. અહીં હું એવું જ એક ઉદાહરણ આપવા ઈચ્છું છું.

પ્રમાણસમુચ્ચયના ટિપ્પેટન ભાષાંતરમાં ચોથા દષ્ટાન્ત પરિચ્છેદમાં નીચે પ્રમાણે ખીજ નંબરની કારિકા જોવામાં આવે છે:

ગૂતન્-હિંગ્મ્સૂ વ્સ્મુવ્-વ્યડિ જેસ્-ડપ્રોવ  
 વ્સ્મુવ્-વ્ય-મેદ્-લ મેદ્-પ-ન્નિદ્  
 દ્વે ગહ્-લ નિ વ્સ્તન્-વ્ય-વ  
 દે છોસ્-મ્થન્ દહ્ ચિન્-શોસ્ ગ્ગિસ્

આનો ગુજરાતીમાં નીચે પ્રમાણે ભાવાર્થ થાય છે:

“ સાધ્ય સાથે હેતુનો અનુગમ તથા સાધ્યના અભાવમાં હેતુનો અભાવ જે વસ્તુમાં ખતાવવામાં આવે છે તેને દષ્ટાન્ત કહેવામાં આવે છે. અને તેના સાધર્મ્ય તથા વૈધર્મ્ય એવા બે પ્રકાર છે. ”

તપાસ કરતાં બરાબર આ અર્થને મળતો મૂળ સંસ્કૃતકારિકાનો કૃિ ભાગ ઉદ્ધોતકરના ન્યાયવાર્તિકમાં નીચે મુજબ મળે છે:-

“ સાધ્યેનાનુગમો હેતોઃ સાધ્યાભાવે ચ નાસ્તિતા ।

લ્યાન્યેતે યત્ર દ્વષ્ટાન્તઃ ”

એટલે આટલો અંશ જૈનેતર ગ્રંથોમાં બરાબર મૂળ સંસ્કૃત સ્વરૂપમાં મળી આવે છે. પણ આકી રહેલો કૃિ ભાગ ( ચોથું ચરણ ) મૂળસ્વરૂપમાં કયાંય શોધ્યો જડતો નથી, ટિપ્પેટન ઉપરથી સંસ્કૃત તૈયાર કરવામાં આવે તો પણ મૂળમાં જેવું હતું તેવું જ તૈયાર કરવું અશક્યપ્રાય છે. સદ્ભાગ્યે મને આનું ચોથું ચરણ એવા જૈનગ્રંથમાંથી મળી આવ્યું છે કે ભાગ્યે જ જે ગ્રંથની કોઈને કલ્પના પણ આવે. આ ગ્રંથ છે દશવૈકાલિકસ્ત્રવની આચાર્ય શ્રીહરિભાદ્રસૂરીધરજી મહારાજને રચેલી 'શિષ્યહિતા' નામની વૃત્તિ. આ ગ્રંથ કોઈ દાર્શનિક ગ્રંથ નથી, તેમજ તેમાં ભાગ્યે જ કોઈ દાર્શનિક પંક્તિ પણ હશે. આમાં મુખ્યત્વે,



અંક : ૪ ]

શ્રીદશવૈકલિક.....દિહ્નાગ

[ ૭૬

મુનિઓના આચારોનું જ વર્ણન છે. એટલે આવા આચારપ્રધાન આગમિક ગ્રંથમાં મહત્વની દાર્શનિક માહિતી મળી આવવાની કદવના પણ ભાગ્યે જ કોઈને આવે, છતાં ઉપરની જે અપૂર્ણ કારિકા છે તે સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં 'દશવૈકલિકવૃત્તિ'માં ( પૃ. ૧૪ b ) પ્રથમ અધ્યયનની ૫૩મી ગાથાની વૃત્તિમાં નીચે મુજબ મળી આવે છે:

સાધ્યેનાનુગમો હતોઃ સાધ્યામાવે ચ નાસ્તિતા ।

હ્યાવ્યેતે યત્ત દૃષ્ટાન્તઃ સ સાધર્મ્યેતરો દ્વિધા ॥

આ રીતે આખી કારિકા જૈનગ્રંથની સહાયથી તૈયાર થઈ ગય છે. જૈનગ્રંથની સહાય વિના એ તૈયાર કરવાનું કાર્ય આજે તો અશક્યપ્રાય જ હતું.

આપણી દષ્ટિએ કદાચ આ વાતનું બહુ મૂલ્ય નહિ લાગતું હોય પણ સંશોધકોની દષ્ટિએ એનું ધણું જ મોટું મૂલ્ય છે. સંશોધકો તો આવી આવી નાની લાગતી વાતોને શોધી કાઢવા માટે સાહિત્યના આખા મહાસાગરનું મંથન કરી નાખતા હોય છે, તેમ જ વર્ષો સુધી ચિંતા કર્યા કરતા હોય છે અને પરિશ્રમ ઉડાવતા હોય છે એટલે આવી હકીકતો મળી આવતાં તેઓ આનંદમગ્ન થઈ જાય છે.

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ચીન, અર્માં, સિલોન વગેરે દેશોમાં પહેલવહેલાં ઐહોનો પરિચયમાં આવ્યા હોવાથી તેમણે ત્યાં ત્યાં ઐહોનો જ વાહ વાહ કરી છે, અને ઐહસાહિત્ય-સ્થાપત્યો વગેરેને જ ધણું મહત્ત્વ આપ્યું છે, અને જૈનદર્શન પ્રતિ તેમનો થોડા-વત્તા અંશે ઉપેક્ષાભાવ રહ્યો છે. ભારતીય સંશોધકોનો મોટો ભાગ પણ પાશ્ચાત્યોનો અનુસારી હોવાથી જૈનદર્શન પ્રત્યે ઉદાસીનપ્રાય રહ્યો છે. પણ હમણાં કેટલાંક વર્ષોથી એમાં ધણો ફેર પડવા લાગ્યો છે. જૈનદર્શન પ્રતિ ઉપેક્ષાભાવ છોડીને, જૈનસાહિત્યમાં સૌ કરતાં વધારે વિશ્વસનીય સામગ્રીનો ખુબનો રહેલો છે, એમ હવે તેઓ માનવા લાગ્યા છે. પરંતુ તેઓ તેમની ઉપેક્ષાવૃત્તિને સર્વાથા ત્યજી દર્ષને જૈનસાહિત્યનું વાસ્તવિક મહત્ત્વ અને મૂલ્ય સ્વતઃ આંકે અને જૈનસાહિત્યનો આદરપૂર્વક ધણા મોટા પ્રમાણમાં અભ્યાસ કરવા લાગે તે માટે હજી સમય લાગશે. પણ તે પૂર્વે આપણે જ જે આપણી પાસે રહેલા અમૂલ્ય ખુબનાની જગતને પ્રતીતિ કરાવીશું તો એ ઉપેક્ષાવૃત્તિ એકદમ તૂટશે અને જૈનસાહિત્યમાં રહેલા અમૂલ્ય ખુબનાતું વાસ્તવિક મહત્ત્વ સર્વત્ર વિદ્વાનોમાં અંકાશે. એમ થશે તો જૈનદર્શન જૈનેતર વિદ્વાનોને અવશ્ય પ્રભાવિત કરશે, માટે એ રીતે સંશોધન કરીને આપણે જૈનોએ જ જગત આગળ આપણાં બહુમૂલ્ય સંશોધનો રજૂ કરવાની અત્યારે ખાસ જરૂર છે. અને આપણે જ તે માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો પડશે. તેમજ જ્ઞાનપિપાસુઓને તેમના ઘેર એકાં જ્ઞાનરૂપી જલ આપણે જ અત્યારે પૂરું પાડવું પડશે કે જે પીને જગત ચકિત થઈ જશે.

સં. ૨૦૦૮

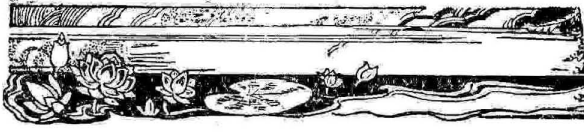
માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ દશમી

મુ. માલેગાંવ

(જિલ્લા-નાશિક)

મુનિરાજશ્રી મુવનવિજયાન્તેવાસી

મુનિ જમ્બૂવિજય



## “ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ”

પુસ્તકમાં ગંભીર સ્ખલનાઓ

લેખક:—શ્રીયુત પં. લાલચંદ ભગવાન ગાંધી. પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા.

૦

ફ્રાન્સ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ તરફથી તેની ગ્રંથાવલિના નં. ૧૫ તરીકે ‘ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો’ નામનું જે પુસ્તક ૩ ભાગોમાં પ્રકાશિત થયેલું છે અને જેના સંગ્રહ કરનાર એડીટર તરીકે આચાર્ય ગિરજાશંકર વલ્લભજી પી. એ; એમ. આર. એ. એસ. નિવૃત્ત ક્યુરેટર, આર્કાઇવોલોજિકલ વિભાગ, પ્રિન્સ એફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ, મુંબઈ—એમનું નામ જોડાયેલું છે—તે સંબંધમાં વાચકોનું લક્ષ્ય ખેંચવા ઇચ્છું છું.

ગુજરાતના ઐતિહાસિક ઉત્કૃષ્ટ લેખો જે અન્યત્ર અંગ્રેજી પરિચય-ભાષાંતર સાથે કે તે વિના પ્રકાશિત થયા હતા, તેનો એકત્ર સંગ્રહ ગુજરાતી પરિચય-ભાષાંતર સાથે ઉપયુક્ત પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યો છે; એથી ઇતિહાસપ્રેમીઓને—ગુજરાતના અભ્યાસીઓને—આનંદ થવો જોઈએ; પરંતુ તેનું આંતર નિરીક્ષણ કરતાં વિષાદ થાય એવું વિશેષ જણાય છે. એમાં કેટલેક સ્થળે અક્ષમ્ય વિચિત્ર ગંભીર ભૂતભરેલા અર્થો કરવામાં આવ્યા છે અને અશુદ્ધિ-ઓતી પરંપરા છે. એથી ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને અને અન્ય વાચકોને ગેરસમજ થતી સંભવિત છે તથા તેનો પ્રવાહ અન્યત્ર આગળ વધે એ શક્ય છે. એથી એ સંબંધમાં અહીં થોડું સૂચન કરવાનું ઉચિત ધાર્યું છે. આશા છે કે સત્ય-પ્રેમીઓ તટસ્થ દૃષ્ટિથી એનું અવલોકન કરશે.

ઉપયુક્ત પુસ્તકનો ત્રીજો ભાગ, જે સંવત ૧૯૯૮માં સન ૧૯૪૨માં પ્રકટ થયેલ છે, તેમાંના માત્ર એક પહેલા લેખ સંબંધમાં જ અહીં વક્તવ્ય શક્ય છે. ત્યાં ‘વાઘેલા વંશના લેખો’ એવા મથાળા નીચે ‘આર્જુગિરિ ઉપર દેલવાડાનો રાજા વીરધવલના સમયનો શિલાલેખ’ જેને નં. ૨૦૬ તરીકે ઓળખાવેલ છે અને ‘પ્રા. સં. ઈ. ભા. પા. ૧૭૪’ સંજ્ઞાથી અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ જણાવેલ છે તે લેખ, પહેલાં ભાવનગર રાજ્યના પુરાતન સંશોધન-ખાતા તરફથી પ્રકાશિત થયેલા ‘કલેક્શન એફ પ્રાકૃત એન્ડ સંસ્કૃત ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ’ નામના પુસ્તકમાં પ્રકટ થયેલ હતો. (જે પુસ્તક અત્યારે મારી સામે નથી.)

પૂર્વોક્ત “ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો” પુસ્તકના ત્રીજા ભાગમાં એ શિલાલેખનો પ્રાથમિક પરિચય કરાવતાં જણાવ્યું છે કે—“અર્જુહલવાડાના રાજાઓના પ્રધાનો વસ્તુપાલ અને તેજપાલ નામના એ ભાઈઓએ આદિનાથના મંદિરમાં કેટલુંક સમારકામ તથા સુધારો કરાવ્યાનું લેખમાં લખ્યું છે.”

અંક : ૪ ]

ગુજરાતના.....સ્ખલનાઓ

[ ૮૧ ]

એવી રીતે પરિચય કરાવતાં લેખકે એ લેખનો આશય સમજવામાં અને તેની સ્પષ્ટતા કરવામાં શોચનીય અનભિત્તા દર્શાવી છે, એમ કહેવું નોંધએ. કારણ કે એ લેખ (શ્લો. ૬૦-૬૧)નો આશય સમજનારા સુએને સમગ્રય તેમ છે કે મંત્રીશ્વર તેજપાલે આપ્યુપર્વત ઉપર દેઉલવાડામાં 'લૂણસિંહવસહિકા' એ નામતું નેમિનાથદેવતું: વિશાલ નવું ને જિનમંદિર તૈયાર કરાવ્યું હતું, જે (પર) દેવકુલિકાઓથી અલંકૃત અને વિશાલ હસ્તિ-શાલાથી શોભતું રચાવ્યું હતું, તેતું એ શિલાલેખમાં વર્ણન છે. એ સંબંધમાં ગૂઢરેશ્વરના માન્ય પુરોહિત કવિ સોમેશ્વરદેવે ૭૪ કાવ્યોવાળી રચેલી પ્રશસ્તિ શિલાલેખમાં ઉલ્કીર્ણ કરેલી છે.

ઉપર્યુક્ત પરિચયમાં, મૂળ સંસ્કૃત લેખમાં અને તેના ગુજરાતી ભાષાંતરમાં એ લેખનો સંવત ૧૨૬૭-૯ સન ૧૨૧૧ જણાવેલ છે, પરંતુ એની સાથેના ખીન્ન લેખના આધારે અને અન્ય સાધનો દ્વારા તપાસ કરતાં ત્યાં વાસ્તવિક સંવત ૧૨૮૭ સમજવો નોંધએ. તથા અંતમાં 'શ્રીનાગેદ્રગચ્છે શ્રીવિજયસેનસૂરિભિઃ પ્રતિષ્ઠા કૃતા' અસ્પષ્ટ પણ ત્યાં વંચાય છે, તે હોવું નોંધએ.

ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં મૂળ સંસ્કૃત લેખ ને પકિતપદ્ધ છપાયો છે, તેમાં હસ્વ-દીર્ઘ, પદ્મ-હ્રેદ, પદ્મ-યોજના, પૃથક્કરણ આદિ કરવામાં યથાયોગ્ય કુશલતા અને કષ્ટદર્શી દર્શાવ્યાં જણાતી નથી, જેને પરિણામે તેમાં અનેક ભૂલો જણાય છે. વિશેષનામોમાં અને અન્યત્ર પણ વર્ણુ-વ્યત્યય, વર્ણુ-લોપ જેવી અસ્ત-વ્યસ્તતા નજરે ચડે છે. તેમાંથી કેટલીક દર્શાવી શકાય.

## શુદ્ધ

## અશુદ્ધ

શ્લો.	૩માં	અણહલપુર	નોંધએ, ત્યાં	અણહિપુર	છપાયેલું છે.
”	૪માં	કલ્પદ્રુમ	”	”	”
”	૭માં	અરવરાજ:	”	”	”
”	૧૪માં	વિરચયતિ	”	”	”
”	૧૭માં	સાકુ માકુ ધનદેવી	”	”	”
”	”	સોદર્ય:	”	”	”
”	૪૫માં	જૈત્રસિંહ:	”	”	”
”	૪૮માં	-ગુહ-	”	”	”
”	૪૯માં	અનુપમાદેવ્યા:	”	”	”
”	૫૮માં	સુકૃતવેદમ	”	”	”
”	૬૩માં	મયતાં	”	”	”
”	”	દશ-મૂર્ત્યય:	”	”	”
”	૬૪માં	મૂર્ત્તીનામિહ	”	”	”
”	”	કરિવધૂપૃષ્ઠ-	”	”	”
”	”	-વન્ધુ:	”	”	”
”	૬૯માં	પ્યાનંદા-	”	”	”
”	૭૦માં	શ્રીજૈનશાસનવની	”	”	”
”	”	સચ્ચા	”	”	”

૮૨ ]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[ વર્ષ : ૧૭

—એ લેખનું બાષાંતર જોઈએ, તો તે પણ યથાયોગ્ય સંતોષકારક લાગતું નથી, અનેક ભૂલોથી ભરેલું જણાય છે. તેમાં અશ્વરાજ જોઈએ ત્યાં શશ્વરાજ (શ્લો. ૭-૮માં) છે, કુમાર કાર્તિકેયસ્વામીની માતા પાર્વતી જોઈએ, ત્યાં કાર્તવીર્યની માતા જણાવેલ છે (શ્લો. ૭), ચંડપ્રસાદ જોઈએ ત્યાં ચંડુપ્રસાદ અને પ્રદાહન જોઈએ, ત્યાં પ્રદહાણ વગેરે જોવા મળે છે.

તેમાં મંગલાચરણનો ખીંચે શ્લોક, તેના બાષાંતર સાથે વિચારવા યોગ્ય છે.

“યઃ [ક્ષીંતિમાનપ્યરુ[નઃ] પ્રક્રોધે શાંતોપિ લીપ્તઃ સ્મરનિગ્રહાય ।

નિમીલિતાક્ષોપિ સમમદર્શી સ વઃ શિવાયાસ્તુ શિવાતનૂજઃ ॥ ”

તેનું ત્યાંનું બાષાંતર—“શાંતિમાન હોવા છતાં કેાપથી રક્ત, શાન્ત હોવા છતાં સ્મરનિગ્રહમાં પ્રદીપ્ત, અને ચક્ષુ બંધ છતાં જે સર્વ જુએ છે તે પાર્વતીનો પુત્ર ગણપતિ તમારું કલ્યાણ કરો. ”

—આ સ્થળે શિવા-તનૂજનો અર્થ નેમિનાથદેવ કરવો સુસંગત છે, કારણકે આ પ્રશરિત, નેમિનાથદેવના નવા બનાવેલા જ્ઞાનમંદિરને ઉદ્દેશી રચાયેલી છે, નેમિનાથની માતાનું નામ શિવા (શિવાદેવી) જૈનસાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે, નેમિનાથ ક્ષમાવાન હોવા છતાં કોપ પ્રત્યે અરુણુ (લાલ-કોપ દૂર કરનાર), શાંત હોવા છતાં કામદેવનો નિગ્રહ કરવામાં દીપ્ત (ઉગ્ર) કહી શકાય; ધ્યાન-મગ્નાવસ્થામાં તે નિમીલિતાક્ષ હોય છે, છતાં તેઓ સર્વજ્ઞ હોઈ સમપ્રદર્શી છે, તે શિવા-તનૂજ નેમિનાથ તમારા શિવ-મંગલ, કલ્યાણ, મોક્ષ માટે હો.

—કવિએ અહીં વિરોધાલંકારથી અનેકાંતવાદ ઘટાવી દ્વચર્થી શબ્દનો પ્રયોગ કરી ખૂબીથી નેમિનાથદેવનું આશીર્વાદાત્મક મંગલાચરણ કયું છે એ લક્ષમાં લેવું જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં છપાયેલું ૧૭મું કાવ્ય અને તેનું બાષાંતર જોવા જેવું છે:—

“જાતલ્લમાકુસાકુવનદેવીસોહગવયજુકાસ્ત્યાઃ ।

પદમલદેવી ત્રૈષાં ક્રમાદિમાઃ સપ્ત સૌંદર્યઃ ॥ ”

તથા ત્યાં તેનું બાષાંતર આ પ્રમાણે છપાયેલું છે—

“તેને જલૂ, માકુ, સાકુ, વનદેવી, સોહગા, વયજુકા અને પદમલદેવી એવા અનુક્રમચાળી સાત પરણેલી પત્નીઓ હતી. ”

—ઉપરના શ્લોકમાં લાલુગ, મલ્લદેવ, વસ્તુપાલ અને તેજપાલ એ ચાર બાઈઓનાં નામો જણાવેલાં છે, એમને એ અનુક્રમે ૭ સગી-સહોદર બહેનો હતી, તેને અહીં બાષાંતરકારે અર્થનો અનર્થ કરી પરણેલી પત્નીઓ જણાવી છે !!

મૂળ શિલાલેખમાં પહેલી ચાર બહેનોનાં જલલૂ, માલિ, સાલિ, વનદેવિ એવાં નામો વંચાય છે, તેને બદલે ઉપર્યુક્ત પુસ્તકમાં ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સંસ્કૃત શ્લોકમાં, તથા તેના બાષાંતરમાં જલૂ, માકુ, સાકુ, વનદેવી એવાં નામો છપાયેલાં છે.

વિશેષમાં મૂળ શિલાલેખમાં સૌંદર્યઃ પાઠ છે, તે એડીટરને શુદ્ધ તરીકે સમજાવેા જણાવેા નથી એટલે ત્યાં સૌંદર્યઃ છપાવ્યું લાગે છે; એડીટરે ત્યાં સુંદરી શબ્દ સમજ

અંક : ૪ ]

ગુજરાતના.....સ્પેલનાઓ

[ ૮૩

તેનું એવું રૂપ કલ્પી લીધું લાગે છે. એથી તેના અર્થ તેવો વિચિત્ર કયો લાગે છે. વાસ્તવિક રીતે વિચારીએ તો ત્યાં સોદર્ય: પાઠ શુદ્ધ છે, સોદરી ( સહોદરી-સગીબહેન અર્થ-વાચક ) શબ્દનું અહુવચનનું એ રૂપ છે. કવિએ એ પહેલાં ઈર્ષા પદ દ્વારા પૂર્વે જણાવેલા ચાર અંકુઓ ( ૧ લાણિગ, ૨ મલ્લદેવ, ૩ વસ્તુપાલ અને ૪ તેજપાલ ) એમની અનુક્રમે જણાવેલી આ ૭ સહોદરી-સગીબહેનો હતી, તેમ જણાયું છે.

વિશેષ તપાસ કરતાં જણાય છે કે મંત્રીશ્વર તેજપાલે ત્યાં આખૂ તીર્થમાં પોતે કરાવેલ ' લુણ્ણીહ-વસહી ' નામના નેમિનાથદેવના તે ચૈત્યમાં, જગતીમાં પોતાની એ સાતે બહેનોના શ્રેય માટે પણ જુદા જુદા ૭ તીર્થ કરતી પ્રતિમાઓથી અલંકૃત જુદી જુદી ૭ દેવકુલિકાઓ કરાવી હતી અને સં. ૧૨૯૩ વર્ષના ચૈત્ર વદિ ૮ શુક્રવારે નાગેન્દ્રગચ્છના શ્રીવિજયસેનસૂરિ દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત કરાવી હતી. શિલાલેખો સાથે હાલમાં પણ એ વિદ્યમાન છે, ત્યાં સ્પષ્ટ આવા ઉલ્લેખો છે—

—સં. ૧૨૯૩ વર્ષે ચૈત્રવદિ ૮ શુક્રે શ્રીઅર્જુનાચલતીર્થે સ્વયંકારિતલૂણસીહવસહિકાર્ણ્ય-શ્રીનેમિનાથદેવચૈત્યે જગત્યાં.....મહં. શ્રીતેજ:પાલેન—

- |       |            |     |               |                 |
|-------|------------|-----|---------------|-----------------|
| ( ૧ ) | સ્વમગિન્યા | વાઈ | જાલ્હણદેવ્યા: | શ્રેયોડર્થ..... |
| ( ૨ ) | ”          | ની  | ”             | માઝ             |
| ( ૩ ) | ”          | ”   | ”             | સાહદેવ્યા:      |
| ( ૪ ) | ”          | ”   | ”             | ઘણદેવિ-         |
| ( ૫ ) | ”          | ”   | ”             | સોહગા-          |
| ( ૬ ) | ”          | ”   | ”             | વચ્ચુકા-        |
| ( ૭ ) | ”          | ”   | ”             | પગલા-           |

—આ શિલાલેખો 'અપિત્રાશીઆ ઇંડિકા' વા. ૮, પૃ. ૨૨૭ થી ૨૨૯માં નં. ૨૬ થી ૩૧માં, તથા 'પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ' ભાગ ખીજામાં લેખાંક : ૯૪ થી ૯૯ અને ૧૦૩માં, અને 'અર્ચુદ-પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ' ( આખૂ ભાગ ખીજા )માં લેખાંક ૩૨૫ થી ૩૨૮, ૩૩૦, ૩૩૧ અને ૩૩૭માં મૂળ સંસ્કૃતમાં પ્રકાશિત થયેલા છે; તથા પહેલામાં અંગ્રેજીમાં અને પાછળના એ ત્રણમાં તેનો ગુજરાતી સાર પણ પ્રકાશિત થઈ ગયેલ છે. એથી અહીં વિશેષ સમર્થનની અપેક્ષા નથી.

વિશેષમાં એટલે અંશે સંતોષ મानीએ કે ઉપર્યુક્ત ' ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ' ભાગ ત્રીજામાં, સંગ્રહ કરનાર એરીટરે પ્રાસ્તાવિક ઐતિહાસિક વિવેચન ( પૃ. ૧૧ )માં ' વસ્તુપાલ તથા તેજપાલનું વંશવૃક્ષ ' દર્શાવ્યું છે, તેમાં ઉપર જણાવેલ નામોવાળી ૭ બહેનોને તેમની બહેનો તરીકેના ક્રમમાં દર્શાવી છે.

એના શ્લો. ૬૨ થી ૬૬ના ભાષાંતરમાં ( પૃ ૧૨માં ) અર્થ ન સમજવાથી કંઈક વિચિત્ર જ જણાયું છે કે—

“ .....ધર્મકાર્યોના પ્રમાવથી વાદ્ધાંતે પણ નમાવનાર.....ધીમત લાવણ્યસિંહ દિગ્નાયકો સમાન હતા અને હાથી પર આરોહણ કરી જિનેશ્વરના દર્શને જતી તેમની ૧૦ ( દશ ) પુત્રીઓ રમ્ય લાગે છે.

૮૪ ]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[ વર્ષ : ૧૭

સોલંકી નૃપ વીરધવલના અતુલ કર જેવા વસ્તુપાલના સુમતિવાળા અતુજ તેજપાલે આ જિનના મંદિરમાં આ પુત્રીઓનાં (?) હાથો પર વિરાજતાં પત્થરનાં ૧૦ (દશ) પુતળાં કરાવ્યાં.

સરવર સમીપમાં ફલસહિત આશ્રવણ સમાન તેની પત્નીનો આધાર, તેજપાલે નિજ પત્નીસહિત વસ્તુપાલના મહેલમાં દેખાય છે.”

વાસ્તવિક રીતે ત્યાં આવે અર્થ જોઈએ—[ શ્રીમાન ‘ચંડપના પુત્ર ચંડપ્રસાદ થયા, તેના પુત્ર ઉત્તેમ, તેના પુત્ર યજ્ઞશ્વરાજ થયા. તેમના પવિત્ર આશ્રવવાળા પુત્રો પશુચિત્ર, મદલદેવ, વસ્તુપાલ અને તેજપાલ થયા; જેઓ જિનમતરૂપી આરામ (ખમ્બીયા)ને ઉન્નત કરવામાં નીરહ-મેલ જેવા છે. ૬૨

શ્રીમંત્રીશ્વર વસ્તુપાલનો પુત્ર જૈતસિંહ<sup>૬૬</sup> નામનો, અને તેજપાલના પુત્ર લાવણ્ય-સિંહ<sup>૬૭</sup> વિદ્યુત વિખ્યાત મતિવાળો છે; હાથણીઓના સ્કંધ પર ચડેલી. એ દશની મૂર્તિઓ એવી રીતે લાંબા સમય સુધી શૈલે છે કે-જાણે જિન-દર્શન માટે જતા દિગ્માયકો (૧૦ દિક્ષુપાલો)ની એ મૂર્તિઓ હોય. ૬૩

ઔલુકચ ક્ષિતિપાલ વીરધવલના અદિતીય બંધુ અને વસ્તુપાલના અતુજ લઘુબંધુ સુબુદ્ધિશાલી આ મંત્રો તેજપાલે અહીં હાથણીઓની પીઠ પર પ્રતિષ્ઠિત કરેલી મૂર્તિઓની પાછળ તેમની (તે ઉપર જણાવેલ ૧૦ની) કાંતા-પત્નીઓ સાથે દશ મૂર્તિઓ વિમલ ઉજ્જવલ અક્ષમ (આરસ પાષાણ)ના ખતક (તાકા-ગોખલા)માં રહેલી કરાવી હતી. ૬૪

સકલ પ્રજના ઉપજીવ્ય (આશ્રય કરવા યોગ્ય) વસ્તુપાલની પાસે તેજપાલ, સરો-વરની પાસે રહેલ સફળ (ફળવાળા) સહકાર (આશ્રવણ) જેવા શૈલે છે. ૬૪

તે અને ભાઈઓએ (વસ્તુપાલે અને તેજપાલે) પ્રત્યેક પુર, ગામ, માર્ગ, પર્વત અને સ્થળમાં વાવ, કૂવડ, નિપાન (અનેડા), ઉઘાન, સરોવર, પ્રાસાદ (મંદિર), સત્ર (જ્ઞાનશાલા-પરબ) વગેરે ધર્મસ્થાનોની પરંપરા અત્યંત નવી કરી અને જીર્ણ થઈ હતી, તેને ઉદ્ધૃત કરી; તેની સંખ્યા પંચ જારૂ શકાતી નથી, જે તે કોઈ જાણતું હોય તે તે પૃથ્વી જ જાણે છે. ૬૬

પૃ. ૧૩માં પાછળના શ્લોકોના ભાષાંતરમાં આચાર્યોનાં નામો વગેરેમાં બહુ ગોટાળો કર્યો છે. આનંદ, અમરસુરિને બદલે ‘ચંદ્રામરસુરિ આગ્યો,’ શ્રીવિજયસેનસુરિને બદલે શ્રેષ્ઠ મુનિશ્વર હતો’ વિ. વિ. કેટલી ભૂલો અહીં જણાવી શકાય ?

આ સંબંધમાં વિશેષ જિજ્ઞાસુ ઈતિહાસના અભ્યાસીઓએ તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી નીચે જણાવેલા પ્રથો જેવા જોઈએ—

ભાવનગર રાજ્યના પુરાતત્ત્વ સંશોધનખાતા તરફથી પ્રકાશિત ‘પ્રાકૃત સંસ્કૃત લેખ-સંગ્રહ’માં અંગ્રેજી ભાષાંતર સાથે પ્રકટ થયેલ સંસ્કૃત પ્રશસ્તિવાળા એ શિલાલેખ, ઉપર્યુક્ત ‘ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો’ ભાગ ત્રીજામાં ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે પ્રકટ થયેલ છે, તે ઉપરાંત બીજો પાંચ સ્થળે પ્રકાશિત થયેલ જાણવામાં આવેલ છે—

અંક : ૪ ]

ગુજરાતના.....સ્ખલનાઓ

[ ૮૫

(૧) ઈસ્વીસન ૧૮૨૮માં 'એશિયાટિક રિસર્ચીસ' વો. ૧૬માં ( પૃ. ૩૦૨ ) એચ. એચ. વીલ્સને ઉપર્યુક્ત લેખનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર પ્રકટ કરાવ્યું છે.

(૨) 'એપીગ્રાફિયા ઈન્ડિકા' વો. ૮માં ડૉ. પ્રો. એચ. લ્યુડર્સે " જૈન ઈન્સક્રિપ્શન્સ એટ ધી ટેમ્પલ ઓફ નેમિનાથ એન માઉન્ટ આબૂ " એ હેડીંગ નીચે પૃ. ૨૦૦થી ૨૦૮ માં પરિચય આપ્યા પછી પૃ. ૨૦૮ થી ૨૧૩ માં ઉપર્યુક્ત મૂળ સંસ્કૃત શિલાલેખની ફોટો કોપી જોડી છે અને તે સાથે ૩૨ લેખો અંગ્રેજી ભાષાંતર સાથે ત્યાં પ્રકટ કર્યાં છે. (આ પુસ્તકનું ટાઇટલ ગયેલ હોવાથી પ્રકાશન સન દર્શાવી શકાતો નથી)

(૩) ઈસ્વીસન ૧૮૮૩માં ગોંબે ગવર્નમેન્ટ સેન્ટ્રલ બુક ડીપો દ્વારા પ્રકટ થયેલી કવિ સોમેશ્વરદેવે રચેલી 'કીર્તિકૌમુદી'ના પરિશિષ્ટ (A.)માં ઉપર્યુક્ત શિલાલેખને અંગ્રેજી ભાષાંતર સાથે એડીટર આખાળ કાથવટે દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યો છે. ( ત્યાં સંસ્કૃત લેખના અંતમાં સં. ૧૨૯૩ જણાવેલ છે, પરંતુ અંગ્રેજીમાં સંવત ૧૨૮૭ જણાવેલ છે. ) તથા તેની સાથે સંબંધવાળો ત્યાંનો ખીન્ને શિલાલેખ જ સં. ૧૨૮૭ વાળો છે, જેમાં - તે ધર્મસ્થાનની રક્ષા, તથા ઉત્સવાદિ વ્યવસ્થા સૂચવેલી છે, તે પણ ત્યાં પરિશિષ્ટ (B) માં દર્શાવેલ છે.

(૪) સંવત ૧૯૭૮ ઈસ્વીસન ૧૯૨૧ માં જૈન આત્માનંદ સભા, ભાવનગર દ્વારા પ્રકટ થયેલ 'પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ' ( ભાગ ખીન્ને ) માં એ શિલાલેખ લે. ૯૪ તરીકે ગુજરાતી સાર સાથે સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષર શ્રીજિનવિજયજીના પ્રયત્નથી પ્રકટ થયેલ છે.

(૫) સંવત ૧૯૯૪ માં શ્રીવિજયધર્મસૂરિ-જૈન ગ્રંથમાળા, ઉજ્જૈન તરફથી પ્રકટ થયેલ ' અર્જુન પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ ' ( આખું ભાગ ખીન્ને ) એ પુસ્તકમાં ઇતિહાસપ્રેમી સ્વ. મુનિરાજ જયંતવિજયજીના પ્રયત્નથી લે. ૨૫૦ તરીકે એ લેખ ગુજરાતી અવલોકન સાથે પ્રકાશિત થયેલ છે.

આશા છે કે-સત્ય સંશોધન-પ્રકાશનથી ગુજરાતનો સાચો ઇતિહાસ પ્રકાશમાં આવશે, ત્યારે સર્વને આનંદ થશે.

સંવત ૨૦૦૭ શ્રાવણ શુકલ પંચમી }  
શ્રીનેમિનાથ-જન્મકલ્યાણક

# વિશેષાવશ્યક સાપ્તિકાર શ્રી. જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના સ્વહસ્તે પ્રતિષ્ઠિત પ્રાચીન જૈન પ્રતિમાઓ

લેખક:—શ્રીયુત ઉમાકાન્ત પ્રેમાનંદ શાહ.

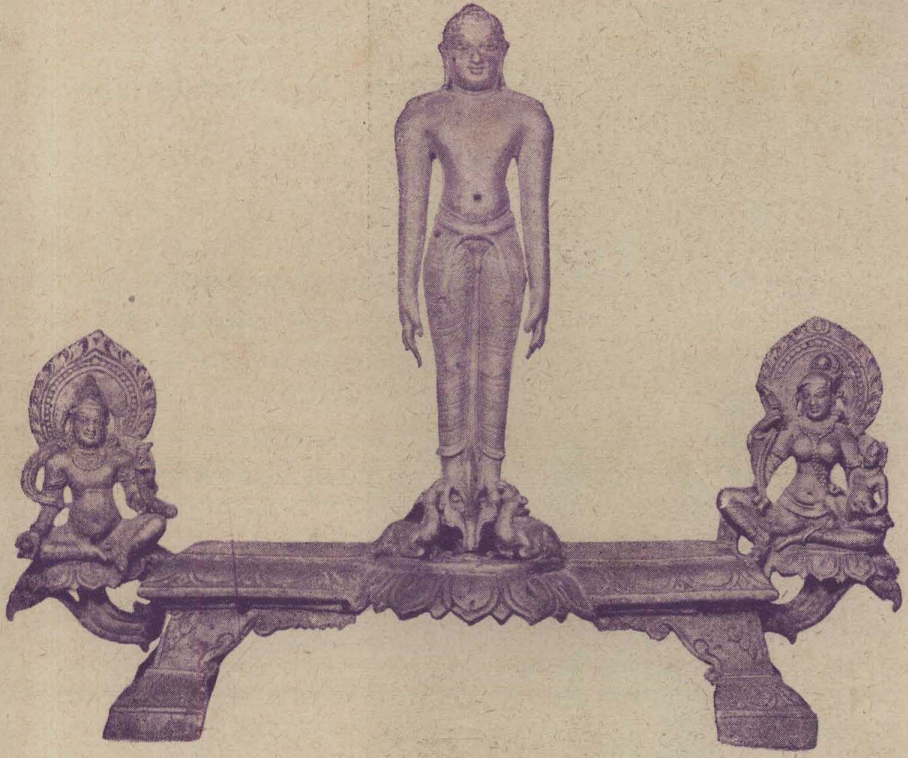
થોડા વખત ઉપર વડોદરા પાસેના અકોટક ( અર્વાચીન-અકોટા ગામ ) નામના પ્રાચીન શહેરના અનુશોભાથી નીકળેલી પ્રાચીન જૈન પ્રતિમાઓનો એક મોટો સંગ્રહ મને તેમજ મારા મિત્ર શ્રી. રમણલાલ નાગરજી મહેતાને ઉપલબ્ધ થયો હતો. આ જ સંગ્રહ ભેગી નીકળેલી શ્રી. મગનલાલ દરજીએ જાહેરમાં મૂકેલી કેટલીક પ્રતિમાઓનું વર્ણન પડિત શ્રી. લાલ-ચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધીએ 'જૈન સત્ય પ્રકાશ' વર્ષ : ૧૬, અંક : ૧૦ માં આપ્યું હતું. ઘણી કટાયેલી હાલતમાં મળેલી આ પ્રતિમાઓમાં એક અદ્વિતીય પ્રતિમા મળી છે જેના ઉપર જિવન્તસામિ પ્રતિમા એવો લેખમાં ઉલ્લેખ છે. આ પ્રતિમાનું સવિસ્તર વર્ણન કરતો એક અંગ્રેજ લેખ આ લેખકે Journal of the Oriental Institute, (Baroda, 1951) Vol. I. no. 1 માં આપ્યો છે. તેનું ગુજરાતી 'જૈન સત્ય પ્રકાશ'માં યથાવકાશ પ્રસિદ્ધ થયો. આવી જ, અને શ્વેતામ્બર જૈન સંઘને અત્યંત કિંમતી, અદ્વિતીય અને આકર્ષક એવી બે પ્રતિમાઓ આ સંગ્રહમાં છે. સદર પ્રતિમાઓનો કાટ સાફ કરી લેખ વાંચતાં જ મને લાગ્યું કે, આ પ્રતિમાઓ શ્રી. જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ-પ્રતિષ્ઠિત હોઈ શકે છે. સદર પ્રતિમાઓ ઉપરના લેખોમાં જિનભદ્ર વાચનાચાર્ય ઉલ્લેખ છે અને તેમનું કુવ નિર્વૃત્તિકુલ જણાવ્યું છે. કલાની દૃષ્ટિએ જોતાં આ પ્રતિમાઓ જૂઠા સૈકાના ઉત્તરાર્ધ અને સાતમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં મૂકી શકાય તેવી હોવાથી મને લાગ્યું કે, આ પ્રતિમાઓ શ્રી. જિનભદ્રગણિના શુભહસ્તે પ્રતિષ્ઠિત છે. એઓ નિર્વૃત્તિકુલના હોય એવો ઉલ્લેખ પડિત શ્રી. લાલચંદ્ર ગાંધીને પૂછતાં તેઓએ જણાવ્યું કે, તેવો કોઈ ઉલ્લેખ તેમને ઉપલબ્ધ નથી. વાચનાચાર્ય શબ્દપ્રયોગ બાબત તેમણે જણાવ્યું કે, વાચક, વાદી, દિવાકર અને ક્ષમાશ્રમણ એ પ્રયોગો એકાદર્થવાચી છે એવું 'કલાવલી'કારે લખ્યું છે. આ અવતરણ-આધાર બતાવવા માટે હું તેમનો આભારી છું. પડિત શ્રી. લાલચંદ્ર ગાંધી મને જણાવે છે તે સુજ્ઞ હજી તેમને ખાત્રી નથી કે આ પ્રતિમાઓના લેખમાં નિર્દિષ્ટ જિનભદ્ર વાચનાચાર્ય તે શ્રી. જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ જ છે. પણ મને એની ખાત્રી છે તેથી અહીં સદર પ્રતિમાઓને શ્રી. જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ પ્રતિષ્ઠિત જ ગણી છે એટલું પ્રાસ્તાવિક જણાવી નીચે સવિસ્તર ચર્ચા કરી છે.

આકૃતિ નં ૧. માં જણાવેલી પ્રતિમાની પાછળનો, પખાસણની પાછળની ઉપલી કિનારી ઉપર આપેલો લેખ આકૃતિ નં. ૨ તરીકે છાપ્યો છે. સદર લેખની લિપિ વજ્રભીના મૈત્રકોના તાત્રપત્રોના લેખોની લિપિને મળતી છે અને ઈ. સ. ૫૫૦ થી ઈ. સ. ૬૦૦ ના વચગાળાના સમયની ગણી શકાય તેમ છે. સદર લેખ નીચે સુજ્ઞ છે :—

ॐ દેવધર્મોયં નિવૃત્તિકુલે જિનભદ્રવાચનાચાર્યસ્ય ॥

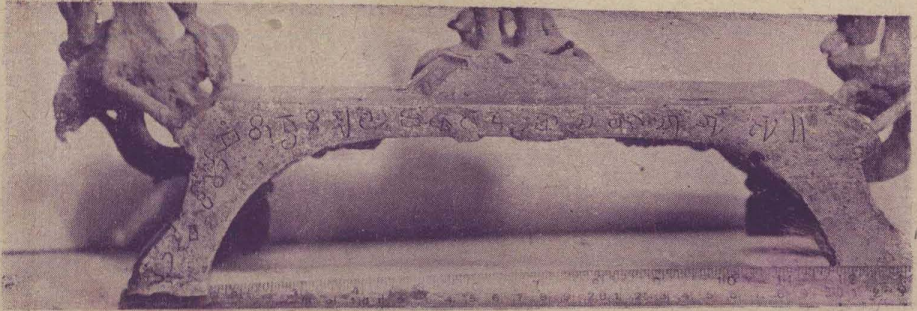
આ પ્રતિમા ઘણી સુંદર છે, શરીર સપ્રમાણ છે અને સિદ્ધહસ્ત કલાકારના હાથે બનેલી છે. ખભા ઉપર ખેડેલા જીભાએ બતાવેલી કેશાકૃતિ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, એ ઋષભ-





આકૃતિ : નં. ૧

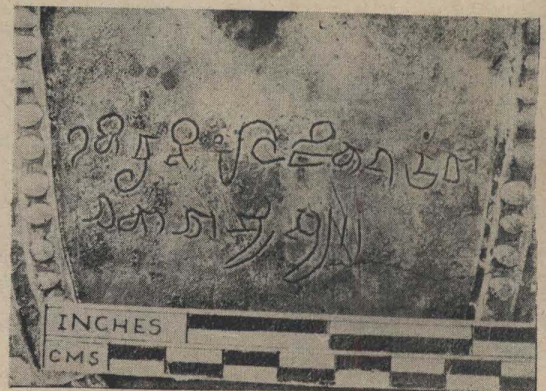
જા. શ્રીકેલાસસાગરસૂરિ જ્ઞાનમન્દિર  
 શ્રીમહાવીર જૈન આરાધના કેન્દ્ર  
 કોવા (ગાધીનગર) પિ ૩૮૨૦૦૯



આકૃતિ : નં. ૨



આકૃતિ : નં. ૩



આકૃતિ : નં. ૪

અંક : ૪ ]

વિશેષાવશ્યક.....જૈન પ્રતિમાઓ

[ ૮૭

દેવની છે. કમરના નાના પીઠ ઉપર કાઉસગ્ગ બ્યાને બિમેલી ઋષભદેવની આ પ્રતિમા શ્વેતામ્બર છે એ તો સ્પષ્ટ જ છે, પણ ધોતીરૂપે પહેરેલા વસ્ત્રને બારીકાઈથી જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે, એ આંધણીની જાતનું વસ્ત્ર છે. એના ઉપરની ટપકાઓથી રચેલી આંધણીની જાતની સુશોભનકારી બતાવે છે કે, આ સમયમાં એટલે કે ઈ.સ.ના છઠ્ઠા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં પશ્ચિમ હિંદમાં આ જાતનાં વસ્ત્રો જાતનાં હતાં-વચ્ચાટમાં ગૂથેલી કે છાપીને બનાવેલી આંધણીની રચનાકારીનાં. પીઠ ઉપર જમણી બાજુએ યક્ષની આકૃતિ લલિતાસને બેઠેલી છે જ્યારે ડાબી બાજુએ દ્વિભુજ અનિકાદેવી બેઠેલાં છે. આ બેઉ શાસનદેવનાની આકૃતિઓ પણ એટલી જ સુંદર અને સજીવ જણાય છે. વેશભૂષા અને અંગકારના અભ્યાસીને પણ આ પ્રતિમાઓ અગત્યની છે. સદર પીઠ ઉપર, ભગવાન ઋષભદેવની પ્રતિમાના ભાગમાં બે બાકોરાં છે. તેમાં ત્રેવીસ પદ્માસનસ્થ તીર્થંકર પ્રતિમાયુક્ત ભામંડલ સહિતની પથ્થાદ્ ભૂમિકા હતી, જે હાલ ખંડિત છે અને જોના થોડાક ટુકડા ઉપરબધ થયા છે. આમ અસત્ સ્થિતિમાં આ પ્રતિમા શ્રીઋષભદેવનો ચોવીસી હતી.

યક્ષ-યક્ષિણીની મુખાકૃતિઓ બ્યાનબેંચે તેવી છે. તે જમાનાની ગુજરાતના લાટ દેશની પ્રભામાં નજરે પડતી જુદી જુદી જાતની મુખાકૃતિઓ જેવી જ મુખાકૃતિઓ આ જ જમાનાના બીજા ધાતુ-શિલ્પોમાં મને નજરે પડી છે અને એ ધાતુ-શિલ્પો પણ મધ્ય ગુજરાત લાટ દેશનાં જ છે. લાંબુ નાક, આગળથી સહેજ જડું અને બેઉ બવાની વચ્ચે જ્યાંથી શરૂ થાય છે ત્યાંથી એટલે મૂળ આગળથી કંઈક ચપટું એવું નાક, દીર્ઘનયન, ભરાવદાર અને લંબગોળ એવું મોટું મુખ, નાના પણ કંઈક જડા એવા ઝોપઠ આ બધું નોંધપાત્ર છે. યક્ષના ગળામાં એકાવલી મૌકિક માલા છે. યક્ષીના ગળામાં એવી જ એક માલા ઉપરાંત સ્તનયુગલ વચ્ચેથી પસાર થતું લાંબુ ઉરઃસૂત્ર છે.

બીજી પ્રતિમા આકૃતિ નં ૩ માં રજૂ કરી છે. તેની પાછળ જે લંબગોળ ભામંડલ-પ્રભાવલિ છે તેના ઉપર કોતરેલો લેખ આકૃતિ ૪ માં રજૂ કર્યો છે. આ લેખ નીચે પ્રમાણે છે:-

ૐ નિવૃત્તિકુલે જિનમદ્રવાચનાચાર્યસ્ય ॥

તીર્થંકર પ્રતિમાના પાછળના ભાગમાંના આંકડામાં આ પ્રભાવલિ ભેરવી શકાય તેવી છૂટી છે અને જ્યારે આમ પ્રભાવલિ બેસાડી દર્ષ એ ત્યારે સામેથી દર્શન કરનારને આ લેખ નજરે પડે તેમ નથી કેમકે સદર લેખવાળો ભાગ જિનેશ્વર ભગવાનના ખલાના ભાગ પાછળ ઢંકાઈ જાય છે. આ ભામંડલ એટલું લાંબુ છે કે, જિનપ્રતિમાના ઘૂંટણ સુધી પહોંચે છે. આવા લંબગોળ મોટા ભામંડલ નાલંદા અને કુંકિહારના ધાતુ-શિલ્પોમાં પણ નજરે પડે છે. ભામંડલને હાથીના નખ જેવી, ત્રિકોણાકૃતિની ભાતથી શણગારેલું છે અને આ ભાતની અંદરના ભાગમાં ગોળ મોટા મીંડાની ફરતી એક ભાત છે.

આ પ્રતિમા કયા જિનેશ્વરની છે તે નક્કી કરી શકાય તેમ નથી; કેમકે લાંબા ઉપલબ્ધ નથી અને લેખમાં બતાવ્યું નથી. પ્રતિમાના પગ નીચેના ભાગમાં જે બે આંકડા છે તે નીચેના પીઠમાં બેસાડી દેવાના હશે પણ પીઠ ઉપલબ્ધ નથી આ પ્રતિમા ગળા નીચેથી ખંડિત થતાં મસ્તક જૂદું પડેલું છે. દક્ષિણાવર્ત વાંકડિયા વાળ (schematic curls) અને ઉપ્શીલયુક્ત આ પ્રતિમાનું મસ્તક છે. મુખમુદ્રા શાંત, પ્રસન્ન અને સુંદર છે. લાંબું નાક, દીર્ઘ અર્ધ-મીલિત નયનયુગલ કિંચિત્ હાસ્ય-પ્રસન્નતા દર્શાવતા ઝોપડયુગ્મ, મોટા કાન,

૮૮ ]

શ્રી. જૈન સત્ય પ્રકાશ

[ વર્ષ : ૧૭

ભરાવદાર સુખાકૃતિ વગેરે નોંધપાત્ર છે. ગળામાં ત્રિવલી રેખા છે. ખમ્મનો ભાગ વિશાળ છે. અને પ્રતિમાના સામાન્ય દેખાવને કંઈક અક્કડ-ખનાવે છે. ઉપર આકૃતિ નં. ૧ માં રજૂ કરેલી પ્રતિમા કરતાં, આ દૃષ્ટિએ આ પ્રતિમાનું ઘડતર (modelling) કંઈક ઊતરતી કક્ષાનું છે. ઘોતીની પાટલીની રચના નોંધપાત્ર છે. આવી શૈલીની રચના આપણને વસંત-ગઢની સં. ૭૪૪=ઈ. સ. ૬૮૭ની બે મોટી ધાતુપ્રતિમાઓ પર નજરે પડે છે. બે કે અમુક સૂક્ષ્મ તફાવત છે પણ આ શૈલી ઈ. સ. ના સાતમા સૈકામાં ઉત્તર યુગરાતમાં પ્રચલિત હતી એ સાબિત થાય છે; અને એ રીતે બોતાં આ પ્રતિમાને સાતમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં નિઃશંક મૂકી શકાય છે. કમરખંધ આંધવાની રીત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. એ રીતના બે છેડા અર્ધઅંદાકારે લટકતા રાખીને જે ગાંઠ મારેલી છે તેવી રચના આકૃતિ નં. ૧ માં વચમાં અને આ આકૃતિ નં. ૩ માં જમણા સાથળ તરફ નજરે પડે છે. આવી જ રચના વસંત-ગઢની પ્રતિમાઓમાં નજરે પડે છે; જે પ્રતિમાઓ મોટે ભાગે ઈ. સ. ના સાતમા સૈકાની છે

મારા મિત્ર શ્રી. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રીના ખ્યાલ મુજબ આકૃતિ નં. ૧ ની પાછળનો લેખ આકૃતિ નં. ૩ ના લેખ કરતાં લિપિની દૃષ્ટિએ કંઈક જૂનો છે. કલાની દૃષ્ટિએ પણ પછુ મારો ખ્યાલ એવો છે કે અષભદેવેની પ્રતિમા વધારે જૂની છે અર્થાત્ એ પ્રતિમાને ઈ. સ. ૫૫૦-૬૦૦ની વચ્ચેના સમયમાં મૂકવી ઠીક થઈ પડશે. જ્યારે આ ખીજી પ્રતિમા ઈ. સ. ૬૦૦-૬૩૫ આસપાસની ગણી લઈશું. આમ એક જ આચાર્યના હસ્તે જુદા જુદા સમયે એ પ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે. આપણે જાણીએ છીએ કે, જૈન પરંપરા મુજબ શ્રી. જિનભદ્રગણિનું સર્વાયુ ૧૦૪ વર્ષ છે અને યુગપ્રધાનત્વ કાલ ૬૦ વર્ષનો છે. મુનિ શ્રી. ત્રિનવિજયજીએ જેસલમેરની પોથી ઉપરથી સ્પષ્ટ કરી આપ્યું છે કે, તેઓ વિ. સં. ૬૬૬-ઈ. સ. ૬૦૯-૧૦ માં હયાત હતા. આપણે માની લઈએ કે વિ. સં. ૬૮૦ પછી તેમની હસ્ત નહિ હોય. એ હિસાબે વિ. સં. ૬૨૦ થી ૬૮૦=ઈ. સ. ૫૬૩ થી ૬૨૩ ની વચ્ચેના ગાળામાં આ બે પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા થઈ હશે પ્રતિમાઓના કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ આમાં કશું અજુગતું નથી અને એટલે જ સ્વાભાવિક રીતે આપણને શંકા થાય જ કે આ લેખોમાં નિર્દિષ્ટ 'જિનભદ્ર વાચનાચાર્ય' તે શ્રી. જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ જ હશે.

આ સમય શ્વેતામ્બર જૈન સંઘના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ અતિમહત્વનો છે. શ્રી. દેવદિં-ગણિ ક્ષમાશ્રમણે જૈનસૂત્રોને પુસ્તકારૂઢ કર્યાં એવો પરંપરાગત ખ્યાલ છે. વાસ્તવમાં આગમે પહેલાં પુસ્તકારૂઢ હતાં જ મુનિ શ્રીકલ્યાણવિજયજીએ પોતાના “વીરનાર્વાણ સંવત્ અને જૈન કાલગણના” નામક અભ્યાસપૂર્ણ લેખમાં આ સૂચન કરેલું જ છે, ફરી પુસ્તકારૂઢ કરવાનો અર્થ ફરી વ્યવસ્થિત કર્યાં અને તે મારા ખ્યાલ મુજબ જૈનોના શ્વેતામ્બર અને દ્વિગમ્બરમત વચ્ચેનો ઝઘડો તીવ્રસ્વરૂપ પકડવાથી આમ થયું. આ પછી તરત નિયુક્તિઓ, ભાષ્યો અને ચૂલ્કિ-ઓનો યુગ શરૂ થયો. ચૈત્યવાસીઓએ આમાં મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. પહેલાં ચૈત્યવાસીઓમાં એટલો અધો શિથિલાચાર નહોતો અને મારા નમ્ર મત પ્રમાણે, સિદ્ધસેન દિવાકરજી જેવી વ્યક્તિઓ પણ ચૈત્યવાસી જ હતી. ચૈત્યવાસીઓએ શ્વેતામ્બર જૈન મંદિરો અને પ્રતિમાઓ અંધાવવામાં અને ભરાવવામાં ખૂબ હિસ્સો આપ્યો છે. વસ્ત્રયુક્ત ઝીભી અને સ્પષ્ટ કદોરા-યુક્ત ખેડી જિનપ્રતિમાઓ ખાસહેતુપૂર્વક વધુ પ્રમાણમાં ભરાવવામાં આવી હતી. અક્ષ-યુગમાં-ઈ. સ. ના ચોથા સૈકાના અંતથી શરૂ થયેલા ચૈત્યવાસીઓના આ યુગમાં-ઈ. સ.

અંક : ૪ ]

વિશેષાવસ્થક.....જૈન પ્રતિમાઓ

[ ૮૯

ના છટ્ટા સૈકાથી આ પ્રદર્શિતું જોઈ સઘળે નજરે પડે છે. દિગમ્બરોમાં પણ ચૈત્યવાસ હતો એટલે શ્રી. જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ જેવી પ્રભાવશાલી વ્યક્તિ શ્વેતામ્બર પ્રતિમાઓ ભરવામાં કે પ્રતિષ્ઠા કરવામાં રસ લે એ સ્વાભાવિક છે. ધનાઢય આવકો પણ એમના વરદહસ્તે પ્રતિષ્ઠા કરાવવાનું અહોભાગ્ય સમજે એ સમજી શકાય એમ છે.

લેખમાં “ જિનભદ્રવાચનાચાર્ય ” એ શબ્દપ્રયોગ છે. ‘ કહાવલી ’માં ‘ યતાવ્યુ ’ છે તે મુજબ વાચક, વાદી, દિવાકર અને ક્ષમાશ્રમણ એ પ્રયોગો એકાર્થવાચી છે:—

‘ વાયગસમાણત્યા ય સામણઝ વાહ-ખમાસમણ-દિવાયરા; મણિયં ચ—

વાઈં ચમાસમણો દિવાયરો વાયગોત્તિ પગો(ગ)ઠ્ઠા ઝા ।

પુવ્વગયં જસ્સેલં જિણાગમે તમ્મ(સ્સિ)મે ણામે ॥

આમ વાચક=વાદી=ક્ષમાશ્રમણ=દિવાકર એવા પ્રયોગો થતા હતા અને વાચક=વાચના-ચાર્ય એ તો સૌ કોઈ સમજી શકે છે. એટલે જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ માટે જિનભદ્ર વાચક કે જિનભદ્ર વાચનાચાર્ય એ પ્રયોગ શક્ય છે. શ્રી. સિદ્ધસેન દિવાકર વિષે સિદ્ધસેન ક્ષમાશ્રમણ એવો પ્રયોગ ‘ નિશીથચૂર્ણિ ’માં આવ્યાનું મુનિ શ્રીકલ્યાણવિજયજીએ જણાવેલું જ છે. ‘ પંચ-કમ્પચૂર્ણિ ’માં પણ એવી જ રીતે સિદ્ધસેન ક્ષમાશ્રમણ એ પ્રયોગ છે; એટલું તો પાંડિત શ્રી. લાલચંદ્ર ગાંધી સ્વીકારી લે છે પણ તેઓ મને જણાવે છે કે, આ પ્રતિમા ક્ષમાશ્રમણજી-પ્રતિષ્ઠિત છે એ શંકાસ્પદ છે. મારા ખ્યાલ મુજબ—ઉપર યતાવ્યુ છે તે મુજબ, આવી શંકા રાખવાને કોઈ સ્થાન નથી આખા હિંદની શ્વેતામ્બર દિગમ્બર જૈનપ્રતિમાઓના અભ્યાસ પછી મને જે કાંઈ સમજાયું છે તે ઉપરથી આ પ્રતિમાઓ આ જ સમયની છે અને એવી પ્રવૃત્તિભર્યા યુગની છે કે, જેમાં શ્રી. જિનભદ્રગણિએ એક બે નહિ પણ અનેક અને એક સ્થળે નહિ પણ અનેક સ્થળે શ્વેતામ્બર જૈન પ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠિત કરી હશે. વલભીમાં જૈનો હતા અને ઔદ્દોનું પણ જોઈ હતું, ભરૂચમાં જૈનોનું જોઈ વધુ હશે અને ભરૂચ પાસે આવેલું ચોર્યાશી ગામોના તાલુકાનું મુખ્ય શહેર અકોટક ઇ. સ ના ખીજ સૈકા લગભગથી અગત્ય ધરાવતું હતું. વટપદ તો આઠમા નવમા સૈકામાં એક નાનું ગામકું હતું. એટલે ભરૂચ તરફ વિહાર કરતા આચાર્યો અકોટકની જૈનવસતિકામાં પધારે એ સ્પષ્ટ છે. આ વસતિકાનું નામ “ રથવસતિકા ” હતું. આ જ સંબ્રહમાંની એક ખીજ પ્રતિમા ઉપરના લેખમાં આ નામ છે. આથી અમુક સૈકાઓ પછી ભરાયેલી ખીજ એક પ્રતિમાના લેખમાં ‘ અકોટક વસતિકા ’ એવો ઉલ્લેખ છે એ શ્રી. પાંડિત ગાંધીએ પોતાના ખીજ એક લેખમાં યતાવ્યુ છે. આ રથવસતિકા યાત્રત રસિક અનુમાન હું પછીથી રજૂ કરીશ. હાલ તો એટલું બસ થશે કે, આ વસતિકા અગત્યની અને ચૈત્યવાસીઓના કબજે હતી.

આ પ્રતિમાઓ આપણને શ્રી. જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણજીનું કુલ પહેલી જ વખત યતાવે છે. તેઓ નિર્વૃત્તિકુલના હતા. પહેલાં ચાર કુલ પ્રસિદ્ધ હતાં—નિર્વૃત્તિ, નાગેન્દ્ર, ચંદ્ર અને વિદ્યાધર. ચારેય કુલના આચાર્યોની પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમાઓ મળે છે. શ્રી. જિનભદ્રગણિ નિર્વૃત્તિ-કુલના હતા એ હવે મારા મને નિર્વિવાદ છે.

‘ કહાવલી ’કારે શ્રી. જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણજી અંગે નોંધેલી ખીજ વિગત નોંધપાત્ર છે:—  
જો ડળ મલ્લવાઈં વ પુવ્વગયાવગહી ચમાપહાણો સમણો સો ચમાસમણો નામ જહા ધાસી રહ સંપયં  
દૈવલોયં(યં) ગમ્મો જિણમહિં(હ)ગણિચમાસમણો ત્તિ ર[યિ]યાઈં ચ તેણ વિસેસાવસ્સય-વિસેસણ-  
વૈસથાણિ જૈસુ કેવલનાણ વંસગવિચારાવસરે પયહિયાભિપ્પાઓસિદ્ધસેનદિવાયરો ।

૯૦ ]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[ વર્ષ : ૧૭

ઉપરના અવતરણ મુજબ 'વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય' અને 'વિશેષભૂવતી'ના કર્તા જિનભદ્રગણુએ કેવલ જ્ઞાન-દર્શનનો વિચાર કરતી વખતે સિદ્ધસેન દિવાકરજીનો અભિપ્રાય પ્રકાશિત કર્યો છે. શ્રી. સિદ્ધસેન દિવાકર એમના પૂર્વવર્તી આચાર્ય છે.

પણુ આમાં સંપન્ન દેવલોચ્યગ્રો એ શબ્દો ધ્યાન ખેંચે છે. શું 'કહાવલી'કારને મન શ્રીજિનભદ્રગણુ ક્ષમાશ્રમણુ હુલામાં દેવલોક થયેલા-થોડાક જ સમય પૂર્વે દેવલોક થયેલા હતા? એટલે કે 'કહાવલી'કાર ભદ્રેશ્વરસૂરિનો સમય આપણે ધારીએ છીએ તેથી ધણુ જૂનો છે? શ્રી. પંડિત લાલચંદ્ર ગાંધીએ 'સુવાસ' (સં. ૧૯૯૪, વૈશાખ)માંની પોતાની 'પ્રાચીન વટપદના ઉદ્ભવેષો' અંગેની લેખમાળામાં બતાવ્યું છે તે મુજબ વટપદમાં રથયાત્રાના મહોત્સવમાં ભાગ લેનાર સંપત્કર સંતુ મહેતાના સમકાલીન ભદ્રેશ્વરસૂરિ હતા, જેઓનો સમય સંવત્ ૧૧૫૦ આસપાસ અને સિદ્ધરાજ જ્યસિંહના સમકાલીન ગણુ તેમને જ તેઓ 'કહાવલી'કાર ભદ્રેશ્વરસૂરિ માને છે. મને લાગે છે કે આ માન્યતા શંકારપદ છે.

પહેલું તો, 'કહાવલી'કાર સમયાનુક્રમ પ્રમાણે જુદા જુદા આચાર્યોની હકીકત આપે છે, એ રીતે મદ્દલાદી પછી સિદ્ધસેન દિવાકરનો પ્રસંગ આવે છે, રકદિવાચાર્ય-નાગાર્જુન—વાચકોની હકીકત પછી જ મદ્દલાદી ('નયચક'કાર)ની હકીકત આવે છે. આમ એક કમળદ્ધ વ્યવસ્થા છે; જેમાં પૂર્વવર્તી આચાર્યની હકીકત પછી જ પશ્ચાદ્ભૂત આચાર્યના પ્રસંગો આપ્યા છે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં પણુ, શ્રી. જ'બૂવિજ્યજીએ 'નયચક'કાર મદ્દલાદીનો પરંપરાગત વિ. સં. ૪૧૪નો સમય ખરો માન્યો છે તેને નવો આધાર મળે છે અને તે મત યુક્તિ-સંગત જ લાગે છે. હવે મદ્દલાદી પછી સિદ્ધસેન દિવાકરનો પ્રસંગ છે. તેઓ ચંદ્રગુપ્ત ખીજો વિક્રમાદિત્ય—ગુપ્તરાજના સમકાલીન તેના નવરતનોમાંના "ક્ષપણુક" છે. શ્રી. દિવાકરજીનો આ સમય હવે ધણુ વિદ્વાનોને ગ્રાહ્ય થતો જાય છે. દિવાકરજીના પ્રસંગો પછી 'કહાવલી'કાર ભવવિરહાંક હરિભદ્રસૂરિના પ્રસંગો આપી પોતાના અન્યની સમાપ્તિ કરે છે. અપ્પભટ્ટી કે ખીજ કોઈ પશ્ચાદ્ભૂતી અન્યકારની હકીકત આપતા નથી. 'કહાવલી'ની કૃત એક જ તાડપત્રીય પ્રતિ પાટણુના અન્યહંડારમાં છે. તેની અંતે જોતાં આ પછી તરત જ 'કહાવલી'નો દ્વિતીય ખંડ સમાપ્ત થાય છે. એટલે સહજ અનુમાન થાય કે 'કહાવલી'કાર અપ્પભટ્ટીના પૂર્વવર્તી હોય, ખીજ પછીથી લખાયેલા પ્રયોગોમાં અપ્પભટ્ટીના પ્રસંગો આપેલા છે.

ખીજું, ભાષાની દૃષ્ટિએ આ અન્યનો ઝીણવટથી અભ્યાસ થવો જરૂરી છે. મારા વિદ્વાન મિત્ર શ્રી. ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાને મેં જે થોડાંક અવતરણો આ અન્યમાંથી બતાવ્યાં તે ઉપરથી તેમને લાગે છે કે, એની પ્રાકૃત વિક્રમતા ખારમા સૈકાથી ધણુ જૂની છે.

હવે પાટણુની પ્રતિના અંતે એ સંવત્ છે. એ લખાણુ નીચે મુજબ છે:—

इति कहावलीकस्य द्वितीयखंडसमाप्तम् । १०९४—संवत् १४

આમ વચમાં જે સંવત્ આપ્યો છે તે તે પ્રતિનો છે. જે પ્રતિ ઉપરથી હાલની ઉપ-લબ્ધ પાટણુની પ્રતિ લખાઈ છે. આ પહેલી પ્રતિ તે એના રચનાકાલની પ્રતિ હોય જ એવું કાંઈ નક્કી કહી શકાય નહિ; કેમકે કર્તા પોતે રચ્યાસંવત્ આપતા નથી. વળી સંવત્ ૧૦૯૪ને રચ્યાસંવત્ માની લઈએ તો આટલો મેટો અન્ય લખનારને નિદાન સંવત્ ૧૦૬ માં જન્મેલા ગણુવા પડે અને સંવત્ ૧૦૬૦ થી ૧૧૫૦ અને તે પછી તેઓ વિદ્યમાન હતા અને રથયાત્રામહોત્સવમાં ભાગ લીધો હતો એવું માનવું પડે. પૂર્વઅહ

અંક : ૪ ] વિશેષાવશ્યક.....જૈન પ્રતિમાઓ [ ૯૧

રાખ્યા સિવાય આ વિષયનો વિચાર કરીએ તો મેં ઉપલાં એ કારણો આખ્યાં છે તે વધુ વજનદાર છે અને ધારમા સૈકાને બદલે ઈ. સ. ૮૦૦ આસપાસ કોઈ ખીજ ભદ્રેશ્વરસુરિ થઈ ગયા એમ માનવામાં કોઈ હરકત નથી. ભાષાશાસ્ત્રીઓની દૃષ્ટિએ આ ગ્રન્થ આથી પણ જૂનો કરે તો હરિભદ્રસુરિના સમયનિર્ણયના આખા પ્રશ્નને એક વખત ફરી વિચારી જોવો પડે. પણ હાલ તો વિ. સં. ૫૮૫માં હરિભદ્રસુરિ થઈ ગયા એવી એક પ્રાચીન માન્યતા છે તે કોઈને સ્વીકાર્ય નથી. પણ જિનદાસ મહત્તર ઈ સં. ૭૩૩માં લખાયેલી ‘ નંદિશૂણિ ’ પછી એટલે કે ચૂણિઓ લખાયા પછી હરિભદ્રસુરિએ પોતાની ટીકા-વૃત્તિ લખી એ જ માનવું પડે. હવે એ અને કે, જિનદાસ પોતે શ્રી. હરિભદ્રસુરિના વૃદ્ધ સમકાલીન-Senior Contemporary હોય. એમ મનાય છે કે, ઉદ્દ્યોતનસુરિના સિક્કાન્તયુગુ હરિભદ્રસુરિ હતા, અને તેમણે સં. ૮૩૪માં કુવલયમાલા રચી. ‘ જૈન સાહિત્ય સંશોધક ’ ખંડ : ૩, અંક : ૨, પૃ. ૧૭૮ ઉપર મુનિ શ્રીજિનવિજયજીએ કુવલયમાલાના કર્તાની લખેલી પોતાના વિષેની ગાથાઓ ટાંકી છે, તેમાં ગાથા ૧૪માં ઉદ્દ્યોતનસુરિ પોતાના યુરુ વીરભદ્રનો પરિચય આપે છે અને ગાથા ૧૫ નીચે પ્રમાણે છે:—

**સો સિદ્ધન્તમ્મિ ગુરુ પમાણનાણ ય જસ્સ હરિમહો ।  
બહુગન્થસત્થવિત્થરપયડસમત્તસુપસચ્ચત્થો ॥**

આ ગાથામાં ‘ સો વીરમહો ) સિદ્ધન્તમ્મિ ગુરુ, જસ્સ ( વીરમહસ્સ ) પમાણનાણ હરિમહો ગુરુ ’ એવું કહેવાનો કર્તાનો આશય લાગે છે. કેમકે મુનિ શ્રીજિનવિજયજી અને ડો. યાકોખીને ગાથા અસ્પષ્ટ અને હલોભંગવાળી તો લાગે છે જ અને આ એ વિદ્વાનો જે રીતે અન્વય કરે છે તે રીતે પણ ગુરુ શબ્દ એક વખત અધ્યાહત માને છે. ઉપરનો અર્થ વધુ સરળ છે, કેમકે આમાં સંગતિ વધારે લાગે છે. વળી, ‘ કહાવલી ’ કારે વીરભદ્ર અને જિનભદ્ર નામના ( શ્રીહરિભદ્રસુરિના ) એ શિષ્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને આ વીરભદ્ર આ એમાંના એક હોય એ સંભવિત છે. વિદ્યાધરકુલના હરિભદ્રસુરિ જે ઉદ્દ્યોતનસુરિના સિક્કાન્તયુગુ થઈ શકે તો ઉદ્દ્યોતનસુરિના યુરુ વીરભદ્રના સિક્કાન્તયુગુ તેઓ હતા; એવો અર્થ સમજવામાં ખીજે કોઈ બાધ આવતો નથી. ‘ કહાવલી ’ માં આપેલાં જિનભદ્ર અને વીરભદ્ર એવાં નામોની જગાએ પાછળના પ્રબંધકારે હસ અને પરમહસ એવાં નામો આપે છે. મુનિ શ્રીકલ્યાણવિજયજીએ ‘ પ્રભાવકચરિત્ર ’ ની પ્રસ્તાવનામાં અંતાચ્યું છે તે સુજ્ઞ તેઓ ‘ કહાવલી ’ ના નામો તે ગ્રંથ પ્રાચીન હોવાથી વધુ વિશ્વસનીય ગણે છે. વળી, ઉદ્દ્યોતનસુરિએ ‘ કુવલયમાલા ’ લખી ત્યારે હરિભદ્રસુરિ હયાત જ હશે એવું માનવાને કોઈ કારણ નથી. તેથી હરિભદ્રસુરિનો સમય વિ. સં. ૭૫૭ થી વિ. સં. ૮૨૭ સુધીનો ગણવામાં આવ્યો છે તેને બદલે વિ. સં. ૭૨૫ થી વિ. સં. ૮૦૦ આસપાસ માની લઈએ. છતાં પણ વિ. સં. ૬૮૦ આસપાસ દેવલોક થયા હશે એવા શ્રી. જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ માટે સામ્પ્રતં દેવલોકગતો એવો શબ્દપ્રયોગ કેમ થયો ? ન્યાં સુધી હરિભદ્રસુરિનો સમયનિર્ણય ફરે નહિ ત્યાં સુધી આપણે માનવું રહ્યું કે, શ્રી. જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ જેવા મહાન આચાર્યની કીર્તિ અને સ્મૃતિ લગભગ સવાસો વર્ષ સુધી એટલી તો તાજ હતી કે કહાવલી કારે એઓ માટે સામ્પ્રતં દેવલોકગતો એવો પ્રયોગ કર્યો. વિક્રમની અગિયારમી સદીના અંતમાં કે બારમી સદીના પ્રવાહમાં થયેલા ‘ કહાવલી ’ કાર એવો પ્રયોગ ન જ કરે એટલે ‘ કહાવલી ’ કાર બારમી સદી પહેલાં જ થઈ ગયા એ નિર્વિવાદ છે

હાલ આપણને ઉપલબ્ધ સાધનોના આધારે આપણે આટલાં જ અનુમાનો દોરી શકીએ.

## શક અને શકસંવત્ વિશે કેટલીક સમજૂતી

લેખક :-શ્રીયુત ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ શાહ

[ ગતાંકથી પૂર્ણ ]

ખત્રી શકપ્રજા ( જુઓ ટીકા નં. ૩ ) લેખીએ તો, ઇતિહાસ શીખવે તેવી પ્રજા એ વખત હિંદ ઉપર શાસન ચલાવી શકી છે. ( એક ) વિક્રમસંવત્ સ્થાપક શકારિ વિક્રમાદિત્યના પિતા-ગર્હભીલ-ગર્ધર્વસેન-અવંતિપતિને હરાવીને જેમણે અવંતિની ગાદી લીધી તે શક પ્રજા ( scythians ) જેમણે માત્ર ૭૫ વર્ષ જ રાજ્ય ભોગવ્યું હતું અને ( ખીજ ) હિંદી શક ( Indo-scythians ) જેમણે કેવળ ૩૨ વર્ષ સુધી સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ વિભાગે ( જુઓ: પ્રા.ભા. પુ. ૩, પૃ. ૩૮૬ થી ૪૦૫ ) રાજ્ય કર્યું હતું. આ બંનેનો સમય એવો ટૂંકો છે કે તે પ્રજાનો રાજ્યઅમલ કોઈ પ્રકારે એવો પ્રભાવવંતો અને તેજસ્વી નીવડ્યો હોય અને તેમનો સંવત્ મોટા પ્રદેશ ઉપર પ્રવર્ત્યો હોય એમ માની શકાય નહીં, જેથી તેમને આપણી વિચારણામાંથી બાકાત કરવી પડશે. બાકી પરદેશી આક્રમણકારો આવ્યા છે અને જેમને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ શક તરીકે ઓળખાવ્યા છે, તેમાં (૧) ઇન્ડોપાર્થિઅન્સ ( મોઝીઝ, અઝીઝ પહેલો, અસીવીઝ અઝીઝ ખીન્ને અને ગોડો ફારનેસ ) (૨) કુશાનવંશી ( કડક્ટીઝ પહેલો તથા ખીન્ને, કનિષ્ક પહેલો, વસિષ્ક ( વજ્રેષ્ક-જુષ્ક ) હવિષ્ક કનિષ્ક ખીન્ને, વાસુદેવ ઇ. છે. અને (૩) ચઘણવંશી ( ચઘણ અને રુદ્રદામનથી ભત્રુદામન સુધી પંદર રાજાઓ-જુઓ: ડૉ. રોપ્સન કૃત ડો. આં. માં ૮૪. ) આ ત્રણમાંથી પ્રથમના એ વંશીએ ઉત્તર હિંદમાં જ રાજ્ય કર્યું છે જ્યારે ત્રીજા ચઘણવંશીએ અવંતિપતિ તરીકે ( મધ્ય હિંદમાં ) પ્રખ્યાત થયા છે. મતલબ એ થઈ કે શકસંવત્ ની વિચારણામાં, આપણે ઉત્તર હિંદ, મધ્ય હિંદ ( અવંતિ પ્રદેશ ) અને દક્ષિણ હિંદ ( જે શક શાહિવાહનનો પણ સમાવેશ કરવો હોય તો ) એમ ત્રણે વિભાગોમાં પ્રવર્તી રહેલ સંવત્ વિશે તપાસ કરવી રહેશે.

આ સર્વની તવારીખ અંગે ટૂંકા લેખમાં ઉતારવી અસ્થાને લેખારો. માત્ર આપણને સંબંધ લાગે છે તેટલી જ જણાવીશું. ઉત્તર હિંદમાંના ઇન્ડોપાર્થિઅન્સ ધરાનના વતની તે ઓલહના છે. તેઓ ત્યાંનો સ્વતંત્ર ધર્મ પાળતા હતા પરંતુ ઉત્તરહિંદના કુશાનવંશી અને મધ્યહિંદના ચઘણવંશીઓ મધ્ય એશિયાના વતની છે તથા તેમના શિલાલેખો અને સિક્કાચિત્રો ઉપરથી ( જુઓ: અમારા 'એન્ક્યુન્ટ ઇન્ડિયા' ભાગ ૨ તથા ૩ માં ખાસ કરીને ડૉ. રોપ્સન જેવા વિદ્વાનોના આપેલા પુરાવા વગેરે ) તેઓ જૈનમત તરફ ઢળ્યા હોય એમ સમજાય છે.

ડૉ. ફીલહૉર્ન 'ઈન્ડીઅન એન્ડીકવેરી' પુ. ૩૭, પૃ. ૪૬માં જણાવે છે કે, ઉત્તર હિંદમાં સૌર્યમાસ ( solar months ) એટલે પૂર્ણિમાંત ( પૂર્ણિમાના અંત બાદ વદ ૧થી નવીન માસ ગણાય તે ) પદ્ધતિથી અને દક્ષિણ હિંદમાં ( જ્યાં શાહિવાહન નામના હિંદુ રાજાઓનું રાજ્ય હતું ) ચંદ્રમાસ ( Lunar months ) એટલે અમાસની ( અમાસના અંત બાદ શુક્ર ૧થી નવીન માસ ગણાય તે ) પદ્ધતિએ સમયની ગણતરી થતી હતી. સૌર્ય ગણતરીમાં તિથિ અને પક્ષ જ જણાવાય છે, જ્યારે ચંદ્રગણતરીમાં ઋતુ, અયન, માસ, નક્ષત્ર, વાર ને દિવસ ઈ. જણાવાય છે ( જુઓ: પ્રા. ભા. પુ. ૪, પૃ. ૧૦૩ ) વળી, સર અલેક્ઝાંડર



અંક : ૪ ]

શક અને શકસંવત.....સમન્વિતિ

[ ૬૩

કર્નિંગહામ પોતાના “યુક એન એન્સ્યુટ ઈસીઝ”માં પૃ. ૩૧ ઉપર લખે છે કે—In Western India kartika beginning Thursday Sept. 18th B. C. 57. In Northern India purnima begins with full moon chiatra making epoch Sunday Feb. 23rd B. C. 57 or kaliyuga 3044 expired. પશ્ચિમ હિંદમાં (વર્ષની શરૂઆત) કર્નિક માસમાં ઈ. સ. પૂ. પછાતા સપ્ટેમ્બરની ૧૮ તારીખને ગુરુવારથી થાય છે, જ્યારે ઉત્તર હિંદમાં ચૈત્રી પૂર્ણિમાના દિનથી એટલે કે ઈ. સ. પૂ. પછાતા ફેબ્રુઆરી ૨૩ ને રવિવારથી અથવા કલિયુગ ૩૦૪૪ વર્ષ સંપૂર્ણ થયા બાદ ગણાય છે. વગી આ મતલબની હકીકત શ્રી. વિશ્વેશ્વર રેઉએ પોતાના “ભારતકે પ્રાચીન રાજવંશ” પુ. ૨, પૃ. ૩૯૦માં પણ જણાવી છે: એટલે કે ઉત્તર હિંદમાં શકસંવતનો પ્રારંભ છ માસ પાછળ થયો છે અને પશ્ચિમ હિંદમાં અગાઉ થયો છે. હવે જ્યારે આ પ્રમાણે પદ્ધતિમાં ફેર છે, તેમ સમયમાં પણ ફેર છે ત્યારે સ્વીકારવું જ રહે છે કે, તેમના પ્રવર્તકો પણ જુદા જ હોવા જોઈએ. મતલબ કે, ઉત્તર હિંદનો શકસંવત, દક્ષિણ હિંદના શકસંવત કરતાં સર્વથા જુદો જ છે એમ નક્કી થયું. ઉપરાંત ઇતિહાસ શીખવે છે કે, દક્ષિણ હિંદના જે શાતવાહન (શાલિવાહન) વંશી રાજાઓએ શકસંવત પ્રવર્તાવ્યો છે અને માન્યો છે તે વૈદિકધર્મી હતા. ડૉ. કીલ્હોને પણ ઉપર ટાંકેલ “ઈન્ડીઅન એન્ડીકવેરી” પુ. ૩૭, પૃ. ૪૬માં તેને વૈદિક ધર્મની અસરનું પરિણામ હોવાનું જણાવ્યું છે. સારાંશ કે દક્ષિણ હિંદનો શકસંવત તે વૈદિક છે જ્યારે ઉત્તર હિંદનો શકસંવત કુશાનવંશીઓએ અને મધ્યહિંદનો અષ્ટલુવંશીઓએ સ્થાપેલ હે:વાથી તે જૈનધર્મ પ્રમાણે છે. ઉત્તર અને મધ્યહિંદનો શકસંવત તે જૈનધર્મી અને દક્ષિણ હિંદનો તે વૈદિક રાખતો છે.

જ્યારે સિદ્ધ થયું છે કે શકનૃપકાલમાંના રાજા માટે તે શકનૃપતિના રાજની જ તપાસ કરવી રહે છે, ત્યારે દક્ષિણ હિંદના હિંદુમતીય શાલિવાહન વંશને મૂકી દેવો પડશે એટલે ઉત્તર હિંદના કુશાનવંશી જે મથુરાપતિ હતા અને મધ્યહિંદના અષ્ટલુવંશીય જે અવંતિ-પતિ હતા તે એમાંથી કોને આશ્રયીને કેવા સંજોગોમાં તે શબ્દ વપરાયો છે તે શોધી કાઢવું રહે છે. પણ જે શ્લોકોને આધારે આ હકીકત ઉત્પન્ન થઈ છે તેમાં સ્પષ્ટપણે

૧. જુઓ: જૈ. સ. પ્ર. અંક ૧૯૧-૨, પૃ. ૨૫૧

તસ્ય ત્રિ વંસં ઉપ્પાહિજ્ઞા જાઓ પુણોવિ સગરાયા ।

હજ્જેગિપુરવરીએ . . . . .પય-પંકય-પળય-સામંતો ॥

પળતીસે વાસસપ, વિક્રમસંવરચ્છરસસ વોલીળે ।

પરિવત્તિજ્ઞા ઠવિઓ જેળ સંવચ્છરો નિયઓ ॥

સગકાલ જાળવત્યં એવં પાસંગિયં સમક્ષાય ।

(અપ્રસિદ્ધ ધર્મોપદેશ માળા-વિવરણમાંથી બંને શ્લોકોનો અર્થ એક જ રીતે આ પ્રમાણે થાય છે: તેના (માલવપતિ વિક્રમાદિત્યના) વંશને ઉપાડીને ફરી પણ શકરાજા ઉજ્જૈની નામે શ્રેષ્ઠ નગરીમાં થયો. તેણે વિક્રમ સંવત ૧૩૫ અતીત થયા પછી વિક્રમ સંવત્સરનું પરિવર્તન કરી પોતાનો સંવત્સર સ્થાપ્યો હતો. જુઓ: સહ્યાદ્રિ ૧૯૪૩ ઓક્ટોબર, અંક પૃ. ૬૯૬, શ્લોક નં. ૬૨ (કાશક-કથાના વર્ણનમાંનો છે.)

તતો પંચશતે પંચત્રિંશત સાધિકે પુન: । તસ્ય રાજોઽન્વયં હત્વા વત્સર: સ્થાપિત: શકૈ: ॥

૯૪]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[વર્ષ : ૧૭

ઉજ્જયીની જણાવાયું છે જેથી આપણો માર્ગ સહેલો થઈ જાય છે ને કેવળ ચંદ્રચંદ્રી અવંતિપતિ વિશે જ વિચાર કરવો રહે છે. ઉપરાંત તેમાં કંઈ ણ્પાલિલ્ગ=વંશને ઉખેડી નાખીને રાજોડ્ઢવ્યં હવા=રાજના વંશજને મારી નાખીને, શકકાલ=શકસંવત, સ્થાપિત: શકૈ= શકપ્રજાએ સ્થાપ્યો એમ લખ્યું છે: મતલબ કે તેમાં શકસંવતની આદિની વાત કહી છે, જ્યારે આપણે તો શકચક્રકાલ=શકરાજના અંતનો સમય વિચારવો રહે છે. એટલે આપણા કાર્ય માટે તે અન્ને શ્લોકો નકામા છે. ( જતાં એક નોંધ અત્રે કરી લેવી જરૂરી છે. અન્ને શ્લોકમાં ૧૩૧ વર્ષે તેના વંશને ઉખેડી નાખી સંવતની સ્થાપના કરી એમ લખ્યું છે જતાં ઇતિહાસ તો શીખવે છે કે, વિક્રમ સંવત ૧૩૫માં અને તે પછી કેટલાય વર્ષ સુધી વિક્રમાદિત્યનો વંશ અવંતિપતિ તરીકે ચાલુ રહ્યો છે). એટલે માનવું રહે છે કે, કાં ઇતિહાસ ખોટો કે, કાં શ્લોકની હકીકત ખોટી. કબૂલ કરવું પડશે કે જે ઇતિહાસ અની ગયો છે તે કાંઈ ખોટો ઠરાવાય નહીં જ અને શ્લોક લખવામાં કયાંક ભૂલ થઈ છે કે શબ્દની હેરફેર થઈ છે અને આવું તો અનેક વખત અતતું આવ્યું છે એવો સર્વનો અનુભવ છે. શી રીતે અનવા પામ્યું છે તેની ચર્ચા કરવી આપણને સ્પર્શતી નથી એટલે છોડી દઈશું. માત્ર એટલું જણાવશું કે વિક્રમસંવત્સરની સ્થાપના પછી “ ૧૩૫મા વર્ષે ” એમ નથી, પણ વિક્રમાદિત્ય શકારિતું પોતાનું મરણ થયું તે વ્યાદ ૧૩૫મા વર્ષે શકરાજ થયો છે, જેથી વિક્રમ સંવત્સરની સ્થાપના (વિક્રમાદિત્યનું ગાદીનશીન થવું તે) અને વિક્રમાદિત્યનું મરણ ( જે ૬૪ ૬૫ વર્ષનું રાજ્ય તેણે કયું છે ) થઈ છે તે બેની વચ્ચે ૬૪-૬૫ વર્ષનું અંતર છે તે હિસાબે ૧૩૫+૬૪=૧૯૯ નો આંક વિક્રમ સંવતમાં ઉમેરવાથી શકકાલ નહીં પણ શકચક્રકાલનો આંક આવશે ( આ વિષયની સવિસ્તૃત હકીકત માટે જુઓ: “ પ્રાચીન ભારત વર્ષ ” ભાગ ૪, પૃ. ૧ થી ૧૨ )

અત્રે થોડીક ઐતિહાસિક ઘટના ભૂમિકારૂપે હોઈ વર્ણવવાની જરૂર છે. જેમ ‘ શકારિ-વિક્રમાદિત્યના પિતા ગંધર્વસેન ગર્દભીલ પાસેથી અવંતિની ગાદી શક ( Seythions શક સ્તાનના વતની ) રાજ્યને લઈ લીધી હતી ને તેમના પાંચ નૃપતિઓએ એકુંદરે ૭૫ વર્ષ રાજ્ય ભોગવ્યું હતું. પરંતુ તેમણે આખા મીંચીને આદરેલા જુદામાટથી પ્રજા એવી તો ત્રાહીત્રાહી પોકારી ઝેડી હતી જેના પરિણામે કુદરતી પ્રેરણાથી વિક્રમાદિત્યે અવંતિ ઉપર ચડી આવી તેમનું નિકંદન કાઢી નાખ્યું અને શકારિ ( શક લોકનો દુશ્મન ) નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. તે પ્રજાએ તેના સ્મરણચિહ્ન તરીકે તેના નામનો વિક્રમ સંવત્સર ચલાવ્યો. તેણે ૬૪-૬૫ વર્ષ રાજ્ય કયું. તેના મરણ વ્યાદ ખીજ નવ રાજ્યોએ ૧૩૫ વર્ષ રાજ્ય ચલાવ્યું. તેમાંના છેલ્લાને મારી ચષ્ટણ ( વિક્રાનોએ તેના વંશનું નામ “ પાશ્ચાત્ય ક્ષત્રપો ” અર્થે ) છે ) શક અવંતિ-પતિ થયો ને તેણે ઉપરના બે શ્લોકોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ફરી શકકાલ સ્થાપ્યો. ચષ્ટણ અત્યાર સુધી ઉત્તરહિંદવાળા મથુરાપતિ કુશાનવંશીનો સખો ક્ષત્રપ હતો, પરંતુ ત્યારથી “ મહાક્ષત્રપ ” પદ તેણે ધારણ કર્યું. તેના વંશમાં રુદ્રદામનથી માંડીને ભર્તૃદામન સુધી અનુક્રમે પંદર મહાક્ષત્રપ નામધારી રાજ્યો થયા. આ ભર્તૃદામન નખળો રાજા હતો. તેના સમયે નેપાળમાંથી ઊતરી આવેલા ગુપ્તવંશી ત્રીજા રાજા ( પ્રથમના બેએ નેપાળથી અવંતિ સુધીનો ઉત્તરહિંદ પ્રદેશ છૂટી રાજ્ય કરેલ ) ચંદ્રગુપ્ત પહેલાએ ઈ. સ. ૩૧૯માં અવંતિ પડાવી લીધું ને પોતે ગાદીપતિ બન્યો. એટલે ભર્તૃદામન પછીના ત્રણ ચષ્ટણવંશી રાજ્યો

અંક : ૪ ]

શક અને શકસંવત.....સમન્વૃતિ

[ ૬૫

પાછા “ક્ષત્રપ” કહેવાયા છે અને તે પછીના બીજા પાંચ રાજ “સ્વામી” કહેવાયા છે. (આ સર્વ હકીકત અમારા ‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ ભા. ૪ નવમાખંડે, દ્વિતીય પરિચ્છેદ પૃ. ૧૮૩ થી ૨૨૩ સુધી વર્ણવી છે) એટલે કે ખરી રીતે ભત્રામનના પછી ઈ. સ. ૩૧૬માં અર્વાતિપતિ તરીકેનો ચણ્ડણવંશીઓનો રાજઅમલ પૂરો થયો કહેવાય.

આ ગુપ્તવંશી રાજાઓ શૈવધર્મી (પશુપતિ) હતા. તેઓએ અર્વાતિપતિ થયા બાદ પોતાનો “ગુપ્ત સંવત ઈ. સ. ૩૧૬થી” ચલાવ્યો. કાળ ગયે, તેમનો પણ “ચડતી પડતી” ના ન્યાયે નબળો વખત આવ્યો, ત્યારે તે વખતના (ગુ. સં. ૧૬૦) રાજાને એક સૂએ જે સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ ભાગ ઉપર હકુમત ભોગવતો હતો તેણે ભટારક નામથી વલ્લીપુરમાં ગાદી સ્થાપી પોતાનો “વલ્લી સંવત” ચલાવવા માંડ્યો. તેણે ખૂબી એ રાખી કે, વલ્લી સંવતનો પોતાના રાજ્યની આદિ એટલે આંક ૧ થી શરૂ ન કરતાં, પોતાના મૂળ માલિક ગુપ્તવંશીના સંવતને કાયમ રાખી તેના અનુસંધાનમાં પોતાના સંવતનો આંક શરૂ કર્યો એટલે પોતાના રાજ્યવંશની આદિ ૧૬૦થી કરી (આ કારણથી વલ્લી વંશના રાજાની નામાવલિ જોતાં ૧૫૯ સુધીના આંકનો અસાવ છે) એટલે બન્યું એમ કે, શાપ્તકાલ, ગુપ્તસંવત, અને વલ્લીસંવત એમ ત્રણે બનાવો ઈ. સ. ૩૧૬માં બન્યા કહેવાયા, છતાં તેઓ ભિન્ન ભિન્ન નામે ઓળખાયા છે.

આપણે તો ‘શકનૃપકાલ’ શબ્દની સાથે સંબંધ છે, તેનું નિર્માણ આ પ્રમાણે થવા પામ્યું છે. આ શબ્દપ્રયોગ જૈન લેખકોએ કર્યો છે અને તે સકારણ હેતુપૂર્વક યોજ્યો હતો.

તે વખતે અર્વાતિની ગાદી અને તેનો સંવત સુખ્યપણે માન્ય રખાતા અને અર્વાતિપતિ તરીકે ચણ્ડણવંશી જૈનધર્મીઓ બંધ થયા ત્યારે લેખકોને એવી મુશ્કેલી ઊભી થઈ કે તેમણે અંધલેખનમાં કર્યો સંવત લખવો. ન તો ગુપ્તસંવત લખી શકે કેમકે ગુપ્તવંશીઓ શૈવી હતા. તેમ ન તો વલ્લી સંવત લખી શકે કેમકે તેઓ મોટા ભાગે બૌદ્ધધર્મી હતા અને ચિકમ્બની નવમી કે દશમી સદી થઈ (સં. ૯૪૪માં વિક્રમ કરીને સ્પષ્ટપણે વપરાયાનો પુરાવો મળે છે) ત્યાં સુધી અનેક પ્રકારનાં રાજકીય આક્રમણોને લીધે ડામાડોળ અવસ્થા હતી જેથી ન તો કોઈ સ્થિર સંવત હતો કે તેનો આશ્રય લેવાય અથવા તો નહોતો કોઈ જૈનધર્મી ભડવીર રાજા કે જેના સ્મરણ તરીકે તેઓ તેનો સંવત વાપરી શકે. એટલે છેલ્લા જે જૈનધર્મી શકરાજા અર્વાતિપતિ ચણ્ડવંશી હતા તેના ‘રાજઅમલનો અંત’ ઈ. સ. ૩૧૬માં આવ્યો હતો તેની એ ધાર્ણીમાં શકનૃપકાળના આટલા વર્ષે એવું લખવાનું શરૂ કર્યું. જેથી પોતે જૈનધર્માનુયાયીનું મહત્ત્વ પણ નગરવ્યું ગણાય ને સંવતનું નામ આપવાની કડાકૂટથી પણ બચી જવાય. તેથી જ અમારે પ્રા. ભા. ૪ પૃષ્ઠ ઉપર લખવું પડ્યું છે કે ‘આ પ્રમાણે આઠ સદીના ગાળામાં ઉત્તરોત્તર પાંચ છ સત્તાઓનો હાથબદલો થઈ ગયો હતો. તેમાંની દરેક સત્તાને પોતાનો સંવત ચલાવવાનો મોહ હતો એટલે પરિણામ એ આવ્યું કે રાજકાળના પલટાથી જેમ પ્રજાને અમુક સમય સુધી અમુક પ્રકારે હેરાનગતિમાં ઊતરવું પડતું હતું અને અવદશા ભોગવવી પડતી હતી તેમ સાહિત્યશૈલ્યની વિવિધાણાઓમાં પણ એ પ્રકારની રિશતિ આવું રહી હતી આવા કારણને લીધે જેમ રાજદારી ક્ષેત્રે વિક્રમ સંવતનો ઉપયોગ કરાતો ઘણીએ સદીથી બંધ

૯૬ ]

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ

[ વર્ષ : ૧૭

પડ્યો હતો તેમ સાહિત્યક્ષેત્રે પણ તે સંવતનો વપરાશ બંધ પડી ગયો હતો. એટલે જે કાળે, જે સ્થળે જે ગ્રંથ લખવામાં આવતો હતો, તેમાં તે સમયે તે સ્થાન ઉપર પ્રવર્તતા સંવતનો ઉપયોગ કરવો રહ્યો હતો. (પૃ. ૮૩, ડી નં. ૭૩) એટલું જ નહિ, પણ તે સંવતનું નામ કદાચ લખતા કે કોઈ વખત અધ્યાહાર<sup>૨</sup> પણ રાખવામાં આવતું અથવા તો સંવતનો અર્થ સમજાવતો જે 'શક' શબ્દ છે તે જ માત્ર તેના આંકની પૂર્વે મૂકતા<sup>૩</sup> એટલે અધ્યાહાર માત્રથી જે ગૂંચવાડો ઊભો થવાની ભીતિ હતી તેમાં વળી વિશેષ વૃદ્ધિ થવાની તક ઊભી થઈ, આ ઉપરથી સમજશે કે 'શક' કે તેના સમાસરાયક શબ્દનો અર્થ સર્વત્ર એક જ પ્રકારે ઘટાવવાથી કેટલો અનર્થ અને ગેરસમજૂતિ થઈ જાય છે! ઈત્યલમ.

૨. શ્રી. દેવર્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણે પુસ્તકારૂઢ કર્યાના ૫૧૦; શ્રીજિનભદ્રગણી ક્ષમાશ્રમણે આવશ્યક નિર્ધુક્તિ લખ્યાનો આંક ૫૩૧; શ્રી. હરિભદ્રસુરિનો સ્વર્ગવાસનો ૫૦૫ ઇ. આ પ્રકારે દર્શાવેલો જાણીવા.

૩. શ્રીકાશ્મિણ્યચિહ્નસુરિ ઉર્ફે ઉદ્દ્યોતનસૂરિએ રચેલા 'કુવલયમાલા' ગ્રંથરચનાનો સમય શક ૭૦૦ આ પ્રકારે દર્શાવેલો જાણવું.



## ‘પતંગ’ વિષે જૈન ઉલ્લેખો

લેખક:—પ્રો૦ હીરાલાલ ર. કાપડિયા એમ. એ.

અર્થ— ‘પતંગ’ એ સંસ્કૃત શબ્દના અનેક અર્થો છે. (૧) પક્ષી, (૨) સૂર્ય, (૩) પતંગિયું, (૪) પારો અને (૫) એક જાતનું ચંદન.

‘પતંગ’ શબ્દ ગુજરાતી ભાષામાં પણ છે. એ પણ અનેકાર્થી છે. એના (૧) પતંગિયું, (૨) કનકવો અને (૩) એક જાતનું લાકડું ( કે જેમાંથી ગુલાલ બને છે ) એમ ત્રણ અર્થ થાય છે. અહીં ‘કનકવો’ એ અર્થ પ્રસ્તુત છે. આ અર્થમાં ‘કનકવો’ શબ્દ પણ વપરાય છે. અહીં સુરતમાં તો વીસેક વર્ષ પૂર્વે ‘કનકવો’ શબ્દ વિશેષતઃ કાને પડતો હતો. આજે એ તેમજ એનો જોડીદાર ‘કનેકવો’ શબ્દ ભાગ્યે જ સંભળાય છે. હવે તો અહીં પણ અન્ય સ્થળો—મુંબઈ, અમદાવાદ ઇત્યાદિની પેઠે ‘પતંગ’ શબ્દથી આનો વ્યવહાર કરાય છે.

સૌરાષ્ટ્ર તરફ પતંગને ‘પડાઈ’ કહે છે એમ સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશ બોતા જાણાય છે. કેટલાકના મતે ‘પડાઈ’ શબ્દ કચ્છમાં અને મારવાડમાં વપરાય છે.

પ્રકાશન:— પતંગને અંગે મેં ‘પતંગપૌથી’ નામની એક પુસ્તિકા તેમજ પતંગપુરાણ નામનું પુસ્તક લખેલ છે, અને એ બંને સચિત્ર સ્વરૂપે ઈ. સ. ૧૯૩૬ અને ઈ. સ. ૧૯૩૮ માં અનુક્રમે છપાયાં પણ છે. ‘પતંગપુરાણ’માં મેં અજૈન કૃતિઓમાંથી એ અને એના પરિ-કરને લગતા ઉલ્લેખો નોંધ્યા છે. આજે હું અહીં જૈન કૃતિઓનો આ દષ્ટિએ વિચાર કરું છું.

વાચક માનવિજ્યે ઋષભદેવથી માંડીને મહાવીરસ્વામી સુધીના ચોવીસ તીર્થ કરોના સ્તવનો રચ્યાં છે. નવમા અને દસમાને અંગેના સ્તવનમાં એમણે ‘માન’ તરીકે પાંચમાના અંતમાં સુધ શાંતિવિજયના શિષ્ય તરીકે, કોઈક સ્તવનના અંતમાં વાચક માનવિજ્ય તરીકે કોઈકમાં માનવિજ્ય તરીકે એમ વિવિધ રીતે પોતાનો નિર્દેશ કર્યો છે.

ઋષભદેવ સંબંધી સ્તવનમાં ‘વાચક માન’ તરીકે ઉલ્લેખ છે. આ સ્તવનની ત્રીજી કડીમાં ‘પડાઈ’ શબ્દ વપરાયો છે. પ્રસ્તુત કડી નીચે મુજબ છે:—

“તુમ્હ પણ અળગે થયેં કિમ સરશે, ભગતી ભલી આકરપી લેશે;  
ગગન ઉડે દૂર પડાઈ, દોરી બળે હાથે રહે આઈ.”<sup>૧</sup>

માનવિજ્ય નામના વિવિધ વિશુધવરો થયા છે, પરંતુ શાંતિવિજ્યના શિષ્ય તરીકે વિ. સં. ૧૭૩૧માં ધર્મસંપ્રહ નામની કૃતિ રચનાર એને એને સ્વોપદા વૃત્તિથી વિભૂષિત કરનાર એક જ જણાય છે. આ હિસાબે ‘પડાઈ’ સંબંધી ઉલ્લેખ લગભગ ત્રણ સૈકા જેટલો પ્રાચીન ગણાય.

મોહનવિજ્યે વિ. સં. ૧૭૬૦માં માનતુંગ-માનવતી રાસ રચ્યો છે. એની ૨૯ મી ‘દેશી’ યાને ‘ચાલ’ તરીકે નીચે મુજબની પંક્તિઓ જોવાય છે:

“ચાંદાને ચાદ્રણે હો હંજ મારું ગુડિયાં બેડાવે, કાંઈ ગુડિયાંરી દોરી પ્યારી હો લાગે,  
ભોલી નણુદોરો પીરો, કમધજ કહો ન માને હો કહો ન માને,  
વાલા મારા કહો ન માને.”

આ પ્રમાણેની પંક્તિઓ લીમસિંહ માણુકે ઈ. સ. ૧૯૦૬માં છપાવેલી માનતુંગ રાજ અને માનવતી રાણીનો રાસ નામની કૃતિની ત્રીજી આવૃત્તિ (પૃ. ૭૮)માં છે.

નેમવિજ્યે વિ. સં. ૧૭૫૦માં શીલવતીનો<sup>૨</sup> રાસ રચ્યો છે. આની ત્રીજા ખંડની પાંચમી ઢાલને મથાળે નીચે મુજબની દેશી નોંધાઈ છે:—

“ચાંદા રે ચાંદ્રણે હાંજ મારું ગુડિયાં ઉડાયો”<sup>૩</sup>

આ ઉપરથી એ ફલિત થાય છે કે ગુડિયાનો અર્થ કનકવો છે, કેમકે અહીં એ ચગાવવાનો તેમજ દોરીનો પણ ઉલ્લેખ છે.

આ દેશી કઈ કૃતિનો અંશ છે તે જણવું આડી રહે છે.—કદાચ એ મારવાડ આજુના કોઈ લોક-ગીતનીયે પંક્તિ હોય. આ પંક્તિના કર્તા મોહનવિજ્ય હોય એમ જણાવું નથી; કેમકે નેમવિજ્યે પણ આ પંક્તિ રજૂ કરી છે એમ ભાસે છે. આ પંક્તિ આ કૃતિઓને વિપિના કરનારને હાથે કે એનું સંપાદન કે પ્રકાશન કરનાર તરફથી ઉમેરાઈ હોય એવો બહુ એવો સંભવ છે એમ માની આવું અનુમાન મેં દોર્યું છે.

આ હિસાબે ‘કનકવા’ માટે ‘ગુડિયા’ શબ્દનો પ્રયોગ પણ લગભગ ત્રણ સૈકા જેટલો તો પ્રાચીન હોય એમ લાગે છે.

૧. પ્રસ્તુત પંક્તિઓ તરફ મારું લક્ષ્ય આગમોદ્ધારકના શિષ્ય મુનિશ્રી જયસાગરજીએ દોર્યું હવું એની સાબાર નોંધ લઈ છું.

૨. “પ્રાચીન કાવ્યમાળા” ગ્રંથ ૩ ની તરીકે આ રાસ હરગોવિંદ દ્વા. કાંટાવાળા અને નાથારાંકર પૂનશંકર શાસ્ત્રીએ ટિપ્પણ સહિત ઈ. સ. ૧૮૯૫માં છપાવ્યો છે.

૩. આ તેમજ એની પહેલાંની દેશી જૈન ગૂર્જર કવિઓ (ભા. ૩, ખં. ૨, પૃ. ૧૮૯૪-૧૮૯૫)માં નોંધાયેલી છે. તેમાં “ચાંદાને ચાદ્રણે હો હંજ મારું” એ પાઠને બદલે “ચાંદાના ચાંદ્રણે હો હાંજ મારું” એવો પાઠ છે. ત્રીજા ખંડને બદલે ૬ એમ પૃ. ૧૮૯૫માં છપાયું છે તે અશુદ્ધ છે.

Shri Jaina Satya Prakasha. Regd. No. B. 3801 શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ



દરેકે વસાવવા યોગ્ય

## શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશના વિશેષાંકો

### (૧) શ્રી મહાવીર નિર્વાણ વિશેષાંક

ભરવાન મહાવીરસ્વામીના જીવન સંબંધી અનેક લેખોથી  
સમૃદ્ધ અંક : મૂલ્ય છ આના (ટપાત્રખર્ચનો એક આનો વધુ).

### (૨) ક્રમાંક ૧૦૦ : વિક્રમ-વિશેષાંક

સમ્રાટ વિક્રમાદિત્ય સંબંધી ઐતિહાસિક લિખલિખ લેખોથી  
સમૃદ્ધ ૨૪૦ પાનાનો દળદાર સચિત્ર અંક : મૂલ્ય દોઢ રૂપિયા.

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશના બે વિશિષ્ટ અંકો

[૧] ક્રમાંક ૪૩-જૈનદર્શનમાં માંસાહાર હોવાના આક્ષેપોના  
જવાબ આપતા લેખોથી સમૃદ્ધ અંક : મૂલ્ય ચાર આના.

[૨] ક્રમાંક ૪૫-ક. સ. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય મંઠના જીવન સંબંધી  
અનેક લેખોથી સમૃદ્ધ અંક : મૂલ્ય ત્રણ આના

કાચી તથા પાકી ફાઈલો

‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ની ત્રીજી, પાંચમા, આઠમા, દશમા, અગ્નિચારમા,  
બારમા, તેરમા, ચૌદમા તથા પંદરમા વર્ષની પાકી ફાઈલો તૈયાર છે.  
મૂલ્ય દરેકના અઢી રૂપિયા

— લખો —

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ  
જેશિંગબાઈની વાડી, ઘીકાંટા, અમદાવાદ.

શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશનું વાર્ષિક લવાજમ ત્રણ રૂપિયા

મુદ્રક : ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ, શ્રી શાગદા મુદ્રણાલય, પાનકાર નાકા, અમદાવાદ.

પ્રકાશક : ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ.

જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય, જેશિંગબાઈની વાડી, ઘીકાંટા રોડ-અમદાવાદ.